अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

४५३ स्त्रियाम् ४/१/३।।

अधिकारोऽयम् समर्थानामिति यावत्।

अथ स्त्री प्रत्यया निरूप्यन्ते। ङ्याप्प्रातिदिकात् इत्यधिकारे ''स्वौजमौट्छष्टाभ्यां भिस्.'' इति सूत्रेण सुब्विधानमुक्तम्। अजन्तेभ्यः हलन्तेभ्यच प्रातिपदिकेभ्यः सुप्प्रत्ययविधानं कृत्वा रमा, गौरी इत्यादीनां आबन्तङ्यन्तशब्दानां रूपाणि सिद्ध्यन्ति। आब्ङ्यौ स्त्रीलिङ्गे प्रयुज्येते। व्याकरणशास्त्रे शब्दानां लिङ्गनिर्धारणप्रक्रियाज्ञानार्थं पुँल्लिङ्गतः स्त्रीलिङ्गशब्द रचनायाः प्रक्रियाज्ञानं ''स्त्रीप्रत्ययप्रकरण'' द्वारा भवति। महर्षिणा पाणिनिना 'अष्टाध्यायी' ग्रन्थे अष्ट-स्त्रीप्रत्ययानां विधानम् कृतमस्ति। एतेषां प्रत्ययानां व्याख्या प्रकरणेऽस्मिन् यथास्थाने भविष्यति। द्रष्टव्यः- १. टाप्, २. डाप्, ३. चाप्, ४. ङीप्, ५. ङीन्, ६. ङीष्, ७. ऊङ्, ८. ति।

अधिकार सूत्रम्+ ''समर्थानां प्रथमाद्वा'' इत्यतः प्राक्। ''अजाघतष्टाप्'' इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं वर्तते न तु स्वतन्त्रविधिरित्यर्थः।

सूत्रार्थः - समर्थानां प्रथमाद्वा इति सूत्रात् प्राक् यैः सूत्रैः प्रत्ययविधानं विधीयते। ते प्रत्ययाः स्त्रीत्वे वाच्याः भवन्ति। ''ङ्याप्प्रातिपदिकात्'' इति सूत्रात् 'प्रातिपदिकात्' इत्यस्यापि अधिकारोऽस्ति। अत 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यादि उत्तरसूत्रेषु 'प्रातिपदिकात् स्त्रियाम् इत्यस्य च अधिकारः आगच्छति।

किं स्त्रीत्वम्? इति प्रश्नः समुदेति, तत्रोच्यते-महाभाष्ये पतञ्जलिना -

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषःस्मृतः।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्।।
लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रुकुंसे टाप् प्रसज्यते
नत्वं खरकुटीः पश्य खट्वावृक्षौ नः सिद्ध्यतः।।
ना पुंसकं भवेत्तस्मिन् तदभावे नपुंसकम्।
असत्तु मृगतृष्णावत् गन्धर्वनगरं यथा।
आदित्यगातिवत्सन्न वस्त्रान्तर्हितवच्च त्वत्।
तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा यथाकाशेन ज्योतिषः।।
अन्योऽन्यं वं श्रयं त्वेतत् प्रत्यक्षण विरुध्यते।
तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति।।
संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः।
संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान्।

कारिकार्थः -

स्तनकेशाद्यवयवसंस्थानविशेषत्वम् स्त्रीत्वं भवति। लोमशावयवसंस्थानविशेषत्वं पुंस्त्वं भवति। स्त्रीपुंसयोर्भिन्न वयवसंस्थानत्वं नपुंसकत्वं भवति। ननु सत्वरजस्तमसामुपचयः पुंस्त्वम्, तेषाम् अपचयः स्त्रीत्वम्, तेषां स्थितिः नपुंसकत्वमित्यर्थः।

४५४ अजाद्यतष्टाप् ४/१/४

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात्।

अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्च बाधनाय। अजा। अतः-खट्वा। अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेहपञ्चाजी। 'द्विगोः' (सू. ४७९) इति ङीप्। अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठ स्त्रीत्वम्। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः। बाला। वत्सा। होढा। मन्दा। विलाता। एषु 'वयसि प्रथमे' (सू. ४७८) इति ङीप् प्राप्तः।

विधिसूत्रम् इदम्।

अजादि, अतः, टाप् इति पदच्छेदः। ङ्याप्प्रातिपदिकात् इत्यतः प्रातिपदिकात् इत्यनुवर्तते। "स्त्रियाम्" इत्यस्य अधिकारोऽस्ति।

सूत्रार्थः - अजादीनामकारान्तस्य प्रातिपदिकस्य च योऽर्थः वाच्यम् (अर्थः) यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात्।

व्याख्या - अजः आदिर्येषां ते अजादयः। ते च अच्च इति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी। अजादिभिः अता च विशेष्यते तदन्त विधिः।

प्रत्ययः-परश्च इत्यनयोः अधिकारत्वात् टाप् प्रत्ययः अजाद्यकारान्तप्रातिपदिकात् परे भवति।

उदाहरणानि - अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः। बाला। वत्सा। होडा। मन्दा। विलाता एषु वयसि प्रथमे इति ङीप् प्राप्तः।

रूपलेखनप्रकारः -

अजा - अज शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायाम् "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य अजाद्यतष्टाप् इति टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे अज+आ इति जाते "अकः सवर्णे दीर्घः" इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे अजा इति जाते "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इति नियमात् "स्वौजसमौट्." इति सुप्रत्यये अजा+सु इति जाते "हल्ङ्याभ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इति सुलोपे अजा इति रूपं सिद्धम्।

एवमेव एडका, अश्वा, चटका, मूषिका इत्यादयः सिध्यन्ति।

बाला - बाल शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां "वयसि प्रथमे" इति सूत्रेण ङीप् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य "अजाधतष्टाप्" इति सूत्रेण टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे बाला इति जाते "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इति सूत्रनियमात् "स्वौजसमौट्." इति सु प्रत्यये अनु. लोपे "हल्ङ्याभ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इति सलोपे बाला इति रूपं सिद्धम्।

एवमेव वत्सा, होडा, मन्दा, विलाता इत्यपि सिद्धयन्ति।

खट्वा - 'खट्' काङ्क्षायां धातोः "अशूप्रुषिलटि." इति औणादिकसूत्रेण क्वन् प्रत्यये खट्व इति जाते "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां "स्त्रीत्व विवक्षायाम्" 'अजाघतष्टाप्' इति सूत्रेण टाप् प्रत्यये अनु.लोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते खट्वा इति रूपं सिद्धम्।

पङ्क्तिविवेचनम् -

अजाद्युक्तिर्ङीपो ङीषश्च बाधनाय "अजाद्यतष्टाप्" इति सूत्रे अजादि इति गणपाठस्य ग्रहणं किमर्थम् अदन्तत्वात् एव टाप् सिद्धे इति जिज्ञासायामुच्यते-अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रे अजादिग्रहणं जातिवाचकशब्दात् "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति सूत्रेण प्राप्तस्य ङीष् प्रत्ययस्य बाल-वत्सादि प्रथमवयोवाचकशब्दात् "वयसिप्रथमे" इति सूत्रेण प्राप्तस्य ङीप् प्रत्ययस्य बाधनार्थं कृतमस्ति।

अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह-पञ्चाजी ननु "प्रत्ययः" "परश्च" इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययविधौ पञ्चम्या उपस्थित्या "अजाद्यतष्टाप्" इति सूत्रे "अजाद्यतः" इति पदस्य पञ्चम्यङ्गीकरणेन तस्य अनुवृत्तेन प्रातिपदिकात् इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् तदन्तविधिना अजादिभ्यः अकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः टाप् प्रत्ययो भवेत् इत्यर्थ उचितः, अजादीनामित्यादिषष्ठ्यर्थाङ्गीकारः व्यर्थ एव इति चेन्न- "पञ्चानामजानां समाहारः" इति विग्रहे "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे

च'' इति समासे पञ्चाज इति जाते समासार्थसमाहारनिष्ठस्त्रीत्वेऽपि अजनिष्ठस्त्रीत्वाभावे टाप् प्रत्ययो न भवति। अपितु ''द्विगोः'' इति सूत्रेण ङीबेव भवति।

'सम्भस्त्राजिनशणपण्डिेभ्यः फलात्' (वा. २४९९)। सम्फला। भस्त्रफला। 'ङ्यापोः-' (सू.-१००१) इति ह्रस्वः।

'सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्' (वा. १४९६)। सत्पुष्पा। प्राक्पुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा।

वार्तिकार्थः - सम्, भस्त्रा, अजिन्, शण, पिण्डादिपूर्वास् फलशब्दात् स्त्रीत्वे टाप् प्रत्ययो भवति।

उदाहरणानि -सम्फला, भस्त्रफला।

सम्फला-समृद्धानि फलानि यस्याः इति विग्रहे समासे सम्फल शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य ''सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्'' इति वार्तिकेन टापि अनुबन्धलोपे, सवर्णदीर्घे, सुप्रत्यये, सोर्हल्ङ्यादिलोपे च कृते सम्फला इति रूपं सिद्धम्।

भस्त्रफला - भस्त्रा इव फलानि यस्याः इति विग्रहे समासे भस्त्राफल इति जाते ''ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलम्'' इति सूत्रेण भस्त्रा इत्यस्याकारस्यह्रस्वे प्रातिपदिकत्वात् स्त्रीत्वे ''पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च फलात्'' इति वार्तिकेन टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते भस्त्रफला इति रूपं सिद्धम्। अन्योदाहरणानि - अजिनफला, शणफला, पिण्डफला।

वार्तिकार्थः - सत्, अञ्च, काण्ड, प्रान्त, शतैकपूर्वकात् पुष्प शब्दात् स्त्रीत्वे द्योत्ये टाप् स्यात्।

उदाहरणानि - सत्पुष्पा, प्राक्पुष्पा, प्रत्यक् पुष्पा।

रूपलेखनप्रकारः -

सत्पुष्पा - सन्ति पुष्पाणि यस्याः इति विग्रहे समासे सत्पुष्प शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च'' इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य ''सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्'' इति वार्तिकेन टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते सत्पुष्पा इति रूपं सिद्धम्।

प्राक्पुष्पा-प्रत्यक्पुष्पा-प्राञ्चि पुष्पाणि यस्याः प्रत्यञ्चि पुष्पाणि यस्याः इति विग्रहे समासे प्राक्पुष्प-प्रत्यक्पुष्प शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च'' इति सूत्रेण प्राप्तं ङीषं प्रबाध्य ''सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्'' इति वार्तिकेन टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे ''अकः सवर्णेदीर्घे'' इति सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये प्राक्पुष्पा-प्रत्यक्पुष्पा इति सिध्यति।

अन्योदाहरणानि -काण्डपुष्पा, शतपुष्पा, एकपुष्पा इति रूपाणि भवन्ति।

'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा. २४००-२४०१)। पुंयोगे तु शूद्री। 'अमहत्पूर्वा' किम्? महाशूद्री। क्रुञ्चा। उष्णिहा। देवविशा। ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमेति पुंयोगेऽपि। कोकिला जातावपि।

वार्तिकार्थः - अमहत्पूर्वकात् जातिवाचकात् शूद्र शब्दात् स्त्रीत्वे द्योत्ये टाप् स्यात्।

व्याख्या - जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इति सूत्रेण प्राप्तस्य जातिलक्षणङीष अपवादस्वरूपमिदं वार्तिकम् ''अजाद्यतष्टाप्'' इति सूत्रे पठितमस्ति। अमहत्पूर्वा-अविद्यमानः महच्छब्दः पूर्वः यस्याः। शूद्रा-शूद्र शब्दात् टाप्स्यात् स्त्रीत्वे जातित्वे वाच्ये।

उदाहरणम् - शूद्रा-शूद्रशब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य ''शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः'' इति वार्तिकेन टाप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते शूद्रा इति रूपं सिद्धम्।

पुंयोगे तु शूद्री - ''शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः'' इति वार्तिके जातेः ग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति यत् - शूद्रस्य स्त्री इति विग्रहे ''पुंयोगात्'' शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः इति वार्तिकेन टाप् न भवति अपितु ''पुंयोगादाख्यायाम्'' इति सूत्रेण

ङीषेव भवति। भत्वादल्लोपे, स्वादिकार्ये च शूद्री इति रूपं भवति।

अमहत्पूर्वा किम्–महाशूद्री

ननु वार्तिकेऽस्मिन् अमहत्पूर्वा इति पदं न स्यात् तदा का हानि:? इति जिज्ञासायामुच्यते–महती चासौ शूद्रा च इति विग्रहे ''सन्महत्.'' इति सूत्रेण समासे ''पुंवद्कर्मधारय जातीदेशीयेषु'' इति सूत्रेण पुंवद्भावे महाशूद्र शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे महत्शब्दपूर्वकत्वात् ''शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति:'' इति वार्तिकस्य प्रवृत्तिर्न भवति। अत: ''जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्'' इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यय एव भवति भत्वादल्लोपे स्वादिकार्ये च महाशूद्री इति रूपं भवति।

क्रुञ्चा – क्रुञ्च् शब्द: क्विन्प्रत्ययान्त:। हलन्तत्वात् टाप: अप्राप्ति:। किन्तु क्रुञ्च शब्दस्य अजादिगणे पाठात् ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे स्वादिकार्ये च कृते क्रुञ्चा इतिरूपं सिद्धम्।

एवमेव उष्णिहा–उष्णिह्+टाप्, देवविशा–देवविश्+टाप् सुप्रत्यये सुलोपे च कृते सिध्यन्ति।

ज्येष्ठा – ज्येष्ठस्य स्त्री इति विग्रहे ज्येष्ठ शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्व विवक्षायां ''पुंयोगादाख्यायाम्'' इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य 'अजाद्यतष्टाप्' इति सूत्रेण टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे ''अक: सवर्णे दीर्घ:'' इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते ज्येष्ठा इति रूपं सिद्धम्।

कनिष्ठा – कनिष्ठस्य स्त्री इत्यर्थे कनिष्ठशब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे घोत्ये ''पुंयोगादाख्यायाम्'' इति सूत्रेण प्राप्तं ङीषं प्रबाध्य ''अजाघतष्टाप्'' इति सूत्रेण टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते कनिष्ठा इति रूपं भवति।

मध्यमा – मध्यमस्य स्त्री इत्यर्थे मध्यम शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्व विवक्षायां ''पुंयोगादाख्यायाम्'' इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य ''अजाद्यतष्टाप्'' इति सूत्रेण टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते मध्यमा इति रूपं भवति।

ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा – प्रथमान्त्यमध्यमोत्पन्नकन्यार्थे अदन्तत्वात् टाप् कोकिला–कोकिल जाते: स्त्री इत्यर्थे कोकिल शब्दात् ''जातेरस्त्रीविषयादयोपश्चात्'' इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य अजादित्वात् ''अजाद्यतष्टाप्'' इति सूत्रेण टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कोकिला इति रूपं भवति।

'मूलान्नञ:' (वा. २५००)। अमूला।

वार्तिकार्थ: – नञ्पूर्वकात् मूल शब्दात् स्त्रीत्वे घोत्ये टाप् स्यात्।

अमूला – अविद्यमानं मूलं यस्या: इति विग्रहे ''नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोप:'' इति समासे उत्तरपदलोपे अमूल शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे ''पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च'' इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यये प्राप्ते ''मूलान्नञ:'' इति वार्तिकेन तन्निषेधे टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते अमूला इति रूपं सिद्धम्।

'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (सू. ३०६)। कर्त्री। दण्डिनी। – अजन्तस्त्रीलिङ्गे पठितसूत्रस्य पुन: कथनम्।

सूत्रार्थ: – ऋदन्तेभ्य: नान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य: स्त्रियां ङीप् स्यात्।

व्याख्या – ऋत् च न च इति ऋन्न, तेभ्य: ऋन्नेभ्य: इति पञ्चम्यन्तम् पदम्, ङीप् इति प्रथमान्तं विधेयं पदम् ''स्त्रियाम्'' इत्यस्याधिकारोऽस्ति।

उदाहरणानि –

कर्त्री – कर्तृ शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्व विवक्षायाम् ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति सूत्रेण ङीप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे कर्तृ+ई इति जाते ''इको यणचि'' इति सूत्रेण ऋकारस्य यणादेशेरेफे कर्त्री इति जाते प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये च कृते कर्त्री इति रूपं सिद्धम्।

दण्डिनी – दण्डिन् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायाम् ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति सूत्रेण ङीप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे दण्डिन्+ई इति जाते सुप्रत्यये ''हल्ङ्याभ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सूत्रेण सुलोपे दण्डिनी इति रूपं सिद्धम्।

४५५ उगितश्च ४/१/६

उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात्।

भवती। पचन्ती। 'शप्श्यनोः-' (सू. ४४६) इति नुम्। 'उगिदचाम्-' (सू. ६३१) इति सूत्रेऽज्ग्रहणेन 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति नियम्यते। तेनेह न - उखास्रत्। क्विप्। 'अनिदिताम्-' (सू. ४१५) इति नलोपः। पर्णध्वत्। अञ्चतेस्तु स्यादेव-प्राची। प्रतीची।

सूत्रप्रकारः - ङीप्प्रत्ययविधायकं सूत्रमस्ति।

उगितः, च इति पदच्छेदः। ''ऋन्नेभ्योङीप्'' इति सूत्रात् ङीप् इति पदमनुवर्तते।

सूत्रार्थः - उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्स्यात्।

व्याख्या - उक् इत् यस्य सः उगित् पञ्चम्येकवचने उगितः। स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य च अधिकारः। विशेषणात् उगितः पदात् तदन्तविधिना उगिदन्तात् इत्यर्थः। ऋन्नेभ्योङीप् इत्यतः ङीप् इत्यनुवर्तते। उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् भवति स्त्रीत्वे घोत्ये।

उदाहरणानि -

भवती - भवत् (भवतु शब्दः सर्वादिगणे) शब्दात् प्रातिपदिकत्वात् स्त्रीत्वे घोत्ये ''उगितश्च'' इति सूत्रेण ङीपि अनुबन्धलोपे शत्रन्तत्वाभावात् शप्श्यनोरिति, सर्वनामस्थानसञ्ज्ञकत्वाभावाच्च उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति नुम् न भवति। भवती इति जाते ''ङ्याप्प्रातिपदिकात्'' इति नियमात् स्वौजसमौट्ङ इति सुप्रत्यये सोर्लोपे भवती इति रूपं सिद्धम्।

विशेषः - शतृप्रत्ययान्ताद् भू+शतृ-भवत् इत्यस्मात् ङीपिशप्श्यनोरिति नुम् भवन्ती इति रूपं भवति।

पचन्ती शतृ प्रत्ययान्ताद् पचत्-शब्दात् स्त्रीत्वे घोत्ये (उगितश्च) इति सूत्रेण ङीप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे पतच्+ई इति जाते मिदचोऽन्त्यात्पर इति सूत्र सहायता ''शप्श्यनोर्नित्यम्'' इति सूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे पचन्ती इति रूपं सिद्धम्।

प्रश्नः - उखास्रत्, पर्णध्वत् इत्यत्र ङीप् कथं न भवति?

उत्तरम् - उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रे अज्ग्रहणेन नियम्यते यत् - ''धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव। अतः उखास्रत्, पर्णध्वत् इत्यत्र ''उगितश्च'' इति सूत्रेण ङीप् न भवति।

उरवास्रत् - उरवायाः स्रसंते इति विग्रहे। उरवा ङसि उपपदपूर्वकात् स्रंस् धातोः ''अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'' इति क्विप् प्रत्यये क्विपः सर्वापहारिलोपे ''उपपदमतिङ्'' इति समासे प्रातिपदिकत्वात् ''सुपोधातुप्रातिपदिकायोः'' इति सूत्रेण सुब्लुकि ''अनिदितां हल उपधाया क्ङिति'' इति सूत्रेण नकारस्य लोपे उखास्रस् इति जाते ''एकदेशविकृतमनन्यवत्'' इति परिभाषया प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे ''धातोश्चेदुगित्कार्यतह्यञ्चतेरेव'' इति नियमात् ''उगितश्च'' इत्यस्य प्रसक्तिः न भवति ''स्वौजसमौट्.'' इति सु प्रत्यये ''हल्ङ्याभ्योः'' इति सुलोपे ''वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः'' इति सूत्रेण सस्य दकारे ''वाऽवसाने'' इति सूत्रेण विकल्पेन चर्त्वे उखास्रत् इति रूपं भवति। एवमेव पर्णध्वत्-पर्णात् ध्वसंते इति विग्रहे सिद्ध्यति।

अञ्चतेस्तु स्यादेव - ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इति सूत्रे हलन्तपुल्लिङ्गे उक्तम् - अस्मिन् सूत्रे अच्पदग्रहणेन नियमो विधीयते यत् धातोः यदि उगित्कार्यं भवेत्तदा अञ्चु धातोरेव भवेत् इति नियमात् प्राची, प्रतीची इत्यत्र ''उगितश्च'' इति ङीप् भवति।

प्राची-प्रतीची - प्र पूर्वकात् अञ्चुधातोः, प्रतिपूर्वकात् अञ्चुधातोः च ''ऋत्विग्दधृक्.'' इति सूत्रेण क्विन् प्रत्यये सर्वापहारिलोपे ''अनिदितां हल उपधाया क्ङिति'' इति सूत्रेण नकारस्य लोपे प्र अच्, प्रति अच् इति जाते 'अचः' इति सूत्रेण धातोः अकारस्य लोपे ''चौ'' इति सूत्रेण प्रोपसर्गस्थस्याकारस्य प्रति इतीकारस्य दीर्घे प्राच्, प्रतीच् इति

जाते ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्त्रीत्वे ''उगितश्च'' इति सूत्रेण ङीप् प्रत्यये अनु.लोपे स्वादिकार्ये च कृते प्राची, प्रतीची इति रूपं भवति।

४५६ वनो र च ४/१/७

वन्नन्तात् तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात्, रश्चान्तादेशः।

वन्निति ङ्वनिप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम्। 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' (प. २४)। तेन प्रातिपदिकविशेषणात् तदन्तान्तमपि लभ्यते। सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। शर्वरी।

सूत्रप्रकारः – ङीप्, रश्चान्तादेशविधायकमिदं सूत्रम्।

पदच्छेदः – वनः, र, च इति। ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति सूत्रात् ङीप् इति पदमनुवर्तते। वन् इति ङ्वनिप्, क्वनिप्, वनिप् इत्येषां प्रत्ययानां सामान्यरूपेण बोधकः अस्ति। वनः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। ''स्त्रियाम्'' प्रातिपदिकात् इत्यनयोः अधिकारः। प्रत्ययग्रहणे यस्मारस विहितः तदादेः तदन्तस्य ग्रहणम् इति परिभाषया वन् इत्यनेन वन्नन्तग्रहणम्। प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणात् वन्नन्तात् तदन्तविधिना वन्नन्तान्तात् प्रातिपदिकात् इत्यस्य ग्रहणं भवति। 'र' इति लुप्तप्रथमान्तं पदम्।

सूत्रार्थः – वन्नन्तात् वन्नन्तान्तात् च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चान्तादेशः।

उदाहरणानि –

अतिसुत्वरी – (षुञ् अभिषवेधातोः ''सुयजोर्ङ्वनिप्'' इत्यनेन ङ्वनिप् प्रत्यये ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'' इति तुगागमे अनु.लोपे सुत्वन् इति जाते सुत्वानमतिक्रान्ता इति विग्रहे ''अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'' इति समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि) अतिसुत्वन् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्व विवक्षायाम् ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति ङीप् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य ''वनोरच'' इति सूत्रेण ङीप् प्रत्यये रश्चान्तादेशे अतिसुत्वरी इति जाते सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे अतिसुत्वरी इति रूपं सिध्यति।

अतिधीवरी – (डुधाञ् धारणपोषणयोः धा धातोः ''अन्येभ्योऽपि दृश्यते'' इति सूत्रेण क्वनिप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे ''घुमास्थागापाजहातिसां हलि'' इति सूत्रेण धातोराकारस्य ईत्वे धीवन् इति जाते। धीवानमतिक्रान्ता इति विग्रहे ''अत्यादयः क्रान्ताघर्थे द्वितीयया'' इति समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि) अतिधीवन् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''वनोरच'' इति सूत्रेण ङीप् प्रत्यये नस्य रेफादेशे च कृते अतिधीवरी इति जाते प्रातिपदिकत्वात् सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे अतिधीवरी इति रूपं सिद्धम्।

शर्वरी – शॄ धातोः ''अन्येभ्योऽपि दृश्यते'' इति वनिप् प्रत्यये अनु.लोपे ''आर्धधातुकं शेषः'' इति सूत्रेण आर्धधातुकत्वात् ''सार्वधातुकार्धधातुकयो'' इति सूत्रेण ऋकारस्य गुणे रपरत्वे शर्वन् इति जाते प्रातिपदिकत्वात् स्त्रीत्वे घोत्ये ''वनोरच'' इति सूत्रेण ङीप् प्रत्यये रश्चान्तादेशे कृते शर्वरी इति जाते सुप्रत्यये ''हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्.'' इति सुलोपे शर्वरी इति रूपं भवति।

ध्यातव्यः – प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्। अर्थात् यः प्रत्ययः यस्मात् शब्दात् विधीयते, तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवति। अतः प्रकृतसूत्रे वनिति वन्नन्तग्रहणेन वन्नन्तान्तस्य अपि ग्रहणं भवति। अत अतिसुत्वन् शब्दात् अपि 'वनोरच' इत्यस्य प्रवृत्तिर्भवति।

'वनो न हश इति वक्तव्यम्' (वा. २४०५)। हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकान्ङीप् रश्च नेत्यर्थः। 'ओणृ अपनयने' वनिप्, 'विड्वनोः-' (सू. २९८२) इत्यात्त्वम्। अवावा ब्राह्मणी। राजयुध्वा।

वार्तिकार्थः – दृशन्ताद् धातोः विहितः यो वन् तदन्तात् वन्नन्तात् वन्नन्तान्तात् च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च न स्यात्।

उदाहरणानि -

अवावा - ओण् धातोः ''अन्येभ्योऽपि दृश्यते'' इति सूत्रेण वनिप् प्रत्यये अनु.लोपे ओण्+वन् इति जाते ''विड्वनोरनुनासिकस्यात्'' इत्यनेन णस्य आत्वे ओ आ वन् इति जाते ''एचोऽयवायावः'' इति ओकारस्य अवादेशे अवावन् इति जाते प्रातिपदिकत्वात् स्त्रीत्वे घोत्ये ''ऋन्तेभ्योङीप्'' इति सूत्रेण ङीप् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य ''वनोरच'' इति सूत्रेण ङीप् प्रत्यये रश्चान्तादेशे प्राप्ते ''वनो न हश इति वक्तव्यम्'' इति वार्तिकेन तन्निषेधे ''स्वौजसमौट्.'' इति सु प्रत्यये अवावन्+स् इति जाते ''सर्वनामस्थानेचाऽसम्बुद्धौ'' इति उपधादीर्घे ''हल्ङ्याभ्यो.'' इति सुलोपे ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नकारस्य लोपे अवावा इति रूपं सिद्धम्।

राजयुध्वा - राजानं योधितवती इति विग्रहे। भूतार्थे ''राजनि युधि कृञः'' इति क्वनिप् प्रत्यये अनु.लोपे ''उपपदमतिङ्'' इति समासे ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकत्वात् ''सुपो धातुप्रातिपदिकयोः'' इति सुब्लुकि राजयुध्वन् इति जाते स्त्रीत्वे घोत्ये ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति ङीप् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य ''वनोरच'' इति ङीप् प्रत्यये रश्चान्तादेशे प्राप्ते ''वनो न हश इति वक्तव्यम्'' इति वार्तिकेन तन्निषेधे सुप्रत्यये उपधादीर्घे सुलोपे च कृते राजयुध्वा इति रूपं सिद्धम्।

'बहुव्रीहौ वा' (वा. २४०७)। बहुधीवरी, बहुधीवा। पक्षे डाब्वक्ष्यते।

वार्तिकार्थः - बहुव्रीहिसमासे वन्नन्तात् वन्नन्तान्तात् च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः वा स्यात्।

इदं वार्तिकम् 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधसूत्रस्य अपवादरूपेण अस्ति।

बहुधीवरी - बहवः धीवानः यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे प्रातिपदिकत्वात् सुपोलुकि बहुधीवन् शब्दात् प्रातिपदिकात् ऋन्नेभ्यो 'ङीप्' इति ङीप् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य ''वनोरच'' इति ङीप् प्रत्यये रश्चान्तादेशे प्राप्ते ''अनो बहुव्रीहेः'' इति सूत्रेण तन्निषेधे तमपि प्रबाध्य ''बहुव्रीहौ'' इति वार्तिकेन विकल्पेन ङीप् प्रत्यये रश्चान्तादेशे कृते बहुधीवरी इति जाते सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे बहुधीवरी इति रूपं सिद्धम्। अस्य रूपाणि-बहुधीवरी, बहुधीवर्यौ, बहुधीवर्यः इत्यादि।

पक्षे डाब्वक्ष्यते - ङीप् विकल्पपक्षे बहुधीवन् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे ''डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्'' इति वार्तिकेन विकल्पेन डाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे बहहुधीवन्+आ इति जाते 'डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः' इति टेः (अनः) लोपे बहुधीवा इति जाते सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे बहुधीवा इति रूपं भवति। अयं शब्दः रमावद् भवेत्। यथा-बहुधीवा बहुधीवे, बहुधीवाः इति।

पक्षे - ङीप्रश्चान्तादेशडाप्प्रत्ययाभावे बहुधीवन् शब्दात् प्रातिपदिकात् सु प्रत्यये ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इत्यनेन उपधादीर्घे सुलोपे नलोपे च कृते बहुधीवा इति रूपं भवति। अयं शब्दः राजवत् भवेत् यथा - बहुधीवा, बहुधीवानौ, बहुधीवानः।

४५७ पादोऽन्यतरस्याम् ४/१/८

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात् प्रातिपदिकाद् ङीब्वा स्यात्। द्विपदी, द्विपाद्।

सूत्रार्थः - कृतसमासान्तात् पाद्-शब्दान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् वास्यात्।

पदच्छेदः - पादः, अन्यतरस्याम्। ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इत्यतः ङीप् इत्यनुर्वते।

व्याख्या - पादः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। कृतसमासान्त-पाद् शब्दस्य ग्रहणमत्रास्ति। स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य च अधिकारोऽस्ति। प्रातिपदिकात् इत्यस्य पादः इति विशेषणपदम् येन विधिस्तदन्तस्य इत्यनेन तदन्तविधिः भवति। अतः सूत्रस्यार्थो कृतसमासान्त पाद्शब्दान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीब्वा स्यात्।

द्विपदी-द्विपाद् - द्वौ पादौ यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे द्विपाद शब्दात् ''संख्यासुपूर्वस्य'' इति अल्लोपे द्विपाद् शब्दात् कृतसमासान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''पादोऽन्यतरस्याम्'' इति सूत्रेण विकल्पेन ङीप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे द्विपाद्+ई इति जाते ''यचि भम्'' इति सूत्रेण भसञ्ज्ञायाम् ''पादः पत्'' इति सूत्रेण पाद् स्थाने पदादेशे

द्विपदी इति जाते सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे द्विपदी इति रूपं भवति।

ङीप् विकल्पपक्षे-द्विपाद् इति रूपं भवति।

४५८ टाबृचि ४/१/९

ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात्।

द्विपदा ऋक्। एकपदा। 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (सू. ३०८)। पञ्च। चतस्रः। 'पञ्च' इत्यत्र नलोपे कृतेऽपि 'ष्णान्ता षट्' (सू. ३६९) इति षट्सञ्ज्ञां प्रति 'नलोपः सुप्स्वर-' (सू. ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वात् 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (सू. ३०८) इति न टाप्।

सूत्रप्रकारः-विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः - टाप् ऋचि। 'पादोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः अनुवृत्तः पाच्छब्दः प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणः। ''पादोऽन्यतरस्याम्'' इति ङीपोऽपवादोऽयम्।

सूत्रार्थः - ऋचि वाच्यायां पाद् शब्दान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् स्यात्।

व्याख्या - टाप् ऋचि इति पदद्वयं सूत्रेऽस्ति। टाप् इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। ऋचि इति सप्तम्यन्तं पदम्। अतः सूत्रस्य वृत्तिः भवति-पाद्शब्दान्तप्रातिपदिकात् ऋचि (इत्यर्थे) टाप् स्यात्।

द्विपदा - द्वौ पादौ यस्याः ऋचः इति विग्रहे समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि ''संख्यासुपूर्वस्य'' इति समासान्ताकारलोपे द्विपाद् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे ऋच्यर्थे ''पादोऽन्यतरस्याम्'' इति विकल्पेन ङीप् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य 'टाबृचि' इति टापि अनुबन्धलोपे ''यचि भम्'' इति भसञ्ज्ञायाम् ''पादः पत्'' इति सूत्रेण पाद् स्थाने पदादेशे द्विपदा इति जाते स्वादिकार्ये च कृते द्विपदा इति रूपं सिद्धम्।

एकपदा - एकः पादः यस्याः ऋचः इत्यर्थे बहुव्रीहौ समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि ''संख्यासुपूर्वस्य'' इति समासान्ताकारलोपे एकपाद् शब्दात् स्त्रीत्वे ऋच्यर्थे ''पादोऽन्यतरस्याम्'' इति प्राप्तं ङीपं प्रबाध्य ''टाबृचि'' इति टापि अनुबन्धलोपे भत्वात् पादःपदिति पदादेशे एकपदा इति जाते स्वादिकार्ये च कृते एकपदा इति रूपं भवति।

पञ्च - पञ्चन् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे जसि शसि च प्रत्यये ''ष्णान्ताः षट्'' इति सूत्रेण षट्सञ्ज्ञायाम् अन्तरङ्गत्वात् ऋन्नेभ्यो ङीप् इति ङीप् प्रत्यये प्राप्ते ''न षट्स्वस्रादिभ्यः'' इति तन्निषेधे ''षड्भ्यो लुक्'' इति जश्शसोर्लुकि ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नकारस्य लोपे पञ्च इति जाते। पुनः अदन्तत्वात् टापि प्राप्ते ''न षट्स्वस्रादिभ्यः'' इति भूतपूर्वषट्त्वमादाय टापो निषेधे पञ्च इति रूपं सिद्धम्।

चतस्रः - चतुर् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायाम् जसि शसि च ''त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ'' इति चतुर् स्थाने चतस्रादेशे ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति प्राप्तस्य ङीप् ''न षट् स्वस्रादिभ्यः'' इति निषेधे चतसृ+अस् इति जाते ''इको यणचि'' इति ऋकारस्य यणि रेफे सस्य रुत्वविसर्गौ चतस्रः इति रूपं भवति।

पङ्क्तिविवेचनम्-पञ्च इत्यत्र............................न टाप्।

ननु ''न षट्स्वस्रादिभ्यः'' इति सूत्रे ङीप्टापौ अनुवर्तेते। सूत्रेणानेन षट्सञ्ज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यः ङीपः टापश्च निषिध्यते। अत्र भवति जिज्ञासा यत् पञ्चन् इत्यस्य नान्तत्वात् ''अजाद्यतष्टाप्'' इत्यनेन टापः प्रसक्तिरेव नास्ति। अतः ङीप् मात्रस्य एव अनुवृत्तिः स्यात्। टापः अनुवृत्तेः किं प्रयोजनम्? पुनश्च पञ्च इत्यत्र नलोपे कृतेऽपि अकारान्तत्वात् टापः प्राप्तिर्भवति तदा ''ष्णान्ता षट्'' इति षट्सञ्ज्ञां प्रति ''नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति'' इति नलोपस्यासिद्धत्वात् नान्तत्वात् टापः प्राप्तिर्न भवति तर्हि टापः निषेधार्थं 'न षट्स्वस्रादिभ्य.' इति सूत्रे टाबनुवृत्तिः किमर्थम्? इति चेदुच्यते -

''नलोपः सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिषु कृति'' इति सूत्रे टाप्विधेः ग्रहणं नास्ति। अतः जश्शसोर्लुकि नलोपे कृते 'पञ्च' इत्यकारान्तात् ''अजाघतष्टाप्'' इति प्राप्तं टापं प्रति नलोपस्यासिद्धत्वं न भवति। अत टाप् प्रत्ययस्य वारणार्थं

''न षट्स्वस्रादिभ्यः'' इति सूत्रे टापं अनुवृत्य निषेधः क्रियते।

४५९ मनः ४/१/११

मन्नन्तान्न ङीप्। सीमा। सीमानौ।

सूत्रप्रकारः - विधिनिषेधसूत्रम्।

अनुवृत्तिः - ''न षट्स्वस्रादिभ्यः'' इत्यतः नेति ''ऋन्नेभ्योङीप्'' इत्यतः ङीप् इति चानुवर्तते।

सूत्रार्थः - मन्नन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् न स्यात्।

व्याख्या - 'मनः' इति मनिन्प्रत्ययस्य मनः पञ्चम्येकवचनम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् इति परिभाषया तदन्तं गृह्यते प्रातिपदिकात् स्त्रियाम् इत्यस्य च अधिकारः। अतः सूत्रान्वयो भवति यत् मन्नन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् न स्यात्।

उदाहरणानि -

सीमा - षिञ् बन्धने धातोः ''नामन्-सीमन्-व्योमन्-रोमन्-पाप्मन्-ध्यानम्'' इति औणादिकसूत्रेण मनिन् प्रत्यये प्रकृतेदीर्घश्च कृते सीमन् इति जाते प्रातिपदिकत्वात् स्त्रीत्वे ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति सूत्रेण ङीप् प्रत्ययेप्राप्ते ''मनः'' इति सूत्रेण तन्निषेधे सु प्रत्यये ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ इति सूत्रेण उपधादीर्घे सोर्हल्ङ्यादिलोपे ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति सूत्रेण नलोपे सीमा इति रूपं सिद्धम्। अस्य शब्दस्य रूपाणि राजवद् भवति। यथा - सीमा, सीमानौ सीमानः इत्यादि।

४६० अनो बहुव्रीहेः ४/१/१२

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप्। बहुयज्वा। बहुयज्वानौ।

सूत्रप्रकारः-विधिनिषेधसूत्रमिदम्।

अनुवृत्तिः - न षट् स्वस्रादिभ्यः इत्यतः नेति, ऋन्नेभ्यो ङीप् इत्यतः ङीप् इति चानुवर्तते।

सूत्रार्थः - अन्नन्तात् प्रातिपदिकात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् न भवति।

व्याख्या - अनः इति पञ्चम्यन्तं पदं ''बहुव्रीहेः'' इति पञ्चम्यन्तस्य विशेषणम्। ''येनविधिस्तदन्तस्य'' इत्यनेन तदन्तविधिना अन्नन्तात् इति भवति। प्रातिपदिकात्, स्त्रियाम् इत्यस्याधिकारश्च। अतः सूत्रान्वयो भवति - अन्नन्तात् प्रातिपदिकात् बहुव्रीहेः स्त्रियां न ङीप् इति।

उदाहरणानि -

बहुयज्वा - बहवः यज्वानो यस्याः इति विग्रहे ''अनेकमन्यपदार्थे इति समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि स्त्रीत्वविवक्षायाम् ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति सूत्रेण ङीप् प्रत्ययो प्राप्ते ''अनो बहुव्रीहेः'' इति सूत्रेण तन्निषेधे सु प्रत्यये ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इति उपधादीर्घे ''हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्.'' इति सुलोपे ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नस्य लोपे बहुयज्वा इति रूपं सिद्धम्।

४६१ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ४/१/१३।।

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब्वा स्यात्। सीमा। सीमे, सीमानौ। दामा। दामे, दामानौ। 'न पुंसि दाम' इत्यमरः। बहुयज्वा। बहुयज्वे, बहुयज्वानौ।

सूत्रप्रकारः - विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः - डाप्, उभाभ्याम्, अन्यतरस्याम् इति पदच्छेदः।

सूत्रार्थः - मन्नन्तात् प्रातिपदिकात् अन्नन्तात् बहुव्रीहेश्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा डाप् स्यात्।

व्याख्या - डाप् इति विधेयम् प्रत्ययम्। 'उभाभ्याम्' इति पदेन 'मनः' अनो बहुव्रीहेः इति सूत्रद्वयस्य ग्रहणं भवति। ''अन्यतरस्याम्'' इति ''वा'' इत्यर्थस्य वाचकः।

उदाहरणानि –

सीमा – सीमन् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति प्राप्तस्य ङीपो ''मन:'' इति निषेधे तें निषेधमपि प्रबाध्य ''डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्'' इति विकल्पेन डाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे ''डित्वस्सामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोप:'' इति नियमात् टेरनो लोपे सीमा इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे सीमा इति रूपं भवति।

सीमे-सीमानौ – सीमन् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे ''ऋन्नेभ्योङीप्'' इति प्राप्तं ङीपं प्रबाध्य ''डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्'' इति विकल्पेन डाप् प्रत्यये अनु. लोपे सीमन्+आ इति जाते ''डित्वसामर्थ्यात्'' इति टेरनो लोपे प्रातिपदिकत्वात् 'स्वौजसमौट्.' इति औ विभक्तौ सीमा+औ इति जाते ''औङ आप:'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनु.लोपे ''आद्गुण:'' इति सूत्रेण गुणे सीमे इति रूपं सिद्धम्।

डाप्प्रत्ययविकल्पपक्षे सीमन्+औ इति स्थिते ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इति उपधादीर्घे सीमानौ इति रूपं भवति।

एवमेव दामन् शब्दात् – दामा, दामे-दामानौ, दामा:-दामान: इत्यादि भवति।

बहुयज्वा – बहव: यज्वानो यस्या इति विग्रहे बहुव्रीहि समासे बहुयज्वन् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे ''ऋन्नेभ्योङीप्'' इति प्राप्तस्य ङीप: ''अनोबहुव्रीहे:'' इति निषेधे तं प्रबाध्य ''डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्'' इति विकल्पेन डाप्प्रत्यये अनु.लोपे बहुयज्वन्+आ इति जाते 'डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोप:'' इति नियमात् टिलोपे (अनो लोपे) बहुयज्वा इति जाते सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे बहुयज्वा इति रूपं भवति। (रमावत् रूपम्)।

डापो विकल्पपक्षे सुप्रत्यये, उपधादीर्घे, सुलोपे नलोपे च कृते बहुयज्वा इत्येव रूपम्। (राजवत् रूपम्)

औ विभक्तौ डाप्रत्यये टिलोपे औङ: श्यादेशे 'आद्गुण:' इति गुणे बहुयज्वे इति रूपं भवति। पक्षे राजवत् रूपम्।

४६२ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ४/१/२८

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात्।

पक्षे डाब्ङीब्निषेधौ। बहुराज्ञी, बहुराजा। बहुराज्ञ्यौ, बहुराजे, बहुराजानौ।

सूत्रप्रकार: – विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेद: – अन:, उपधालोपिन:, अन्यतरस्याम् इति च्छेद:। 'बहुव्रीहेरूधसोङीव्' इति सूत्रात् बहुव्रीहे: इत्यनुवर्तते। ''संख्याव्ययादेर्ङीप्'' इति सूत्रात् ङीप् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थ: – अन्नन्ताद् बहुव्रीहे: उपधालोपिनो वा ङीप् स्यात्।

व्याख्या – 'अन:' इति पञ्चम्यन्तं पदम्। प्रातिपदिकात् इत्यस्याधिकार:, तस्य अन: इति विशेषण:। 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति तदन्तविधिना अन्नन्ताद् इत्यर्थ:। उपधालोपोऽस्ति अस्य इति तस्मात् उपधालोपिन: इति पदं पञ्चम्यन्तेन 'अन्नन्ताद्' इत्येनान्वितो भवति। ''स्त्रियाम्'' इत्यस्य अधिकार:। अत: सूत्रान्वयो भवति-उपधालोपिन:, अन्नन्ताद् बहुव्रीहे: प्रातिपदिकात् वा ङीप् स्यात्।

उदाहरणानि –

बहुराज्ञी – बहव: राजान: यस्याम् इति विग्रहे ''अनेकमन्यपदार्थे'' इति समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि बहुराजन् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे घोत्ये ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति ङीप्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य ''अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्'' इत्यनेन विकल्पेन ङीप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे भसञ्ज्ञकत्वाद् ''अल्लोपोऽन:'' इति टेरनो अकारस्य लोपे बहुराज्न्+ई इति जाते ''स्तो: श्चुना श्चु:'' इति नस्य श्चुत्वे ञकारे 'जञोर्ज्ञ:' इति ज्ञत्वे बहुराज्ञी इति जाते सुप्रत्यये ''हल्ङ्याभ्योदीर्घात्.'' इति सुलोपे बहुराज्ञी इति रूपं भवति।

पक्षे बहुराजा – बहुराजन् शब्दात् स्त्रीत्वे डाबुभाभ्याम् अन्यतरस्याम् इति सूत्रेण विकल्पेन डाप् प्रत्यये अनुबन्धलोप

'डित्व सामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः' इति नियमात् टेरनो लोपे बहुराजा इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे बहुराजा इति रूपं सिद्धम्।

बहुराज्ञ्यौ-बहुराजे-बहुराजानौ –

बहुराजन् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायामौप्रत्यये ''ऋन्नेभ्योङीप्'' इति प्राप्तं ङीपं प्रबाध्य ''अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्'' इति विकल्पेन ङीपि, भसञ्ज्ञायामल्लोपोऽनः इति अनः अल्लोपे ''स्तोः श्चुना श्चुः'' इति नस्य श्चुत्वे ञकारे बहुराज्ञी+औ इति जाते ''इको यणचि'' इति ईकारस्य यणादेशे बहुराज्ञ्यौ इति रूपं भवति।

पक्षे ''डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्'' इति डापि टेर्लोपे ''औङ आपः'' इति औङः श्यादेशे बहुराजा+ई इति जाते ''आद्गुणः'' इति सूत्रेण आकारेकारयोः गुणे एत्वे बहुराजे इति रूपं भवति डाबभावे पक्षे-बहुराजन् शब्दात् ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति प्राप्तं ङीपं ''अनोबहुव्रीहेः'' इति निषेधे सर्वनामस्थानेचाऽसम्बुद्धौ इति उपधादीर्घे बहुराजानौ इति रूपं भवति।

४६३ प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ७/३/४४

प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे, स आप् सुपः परो न चेत्। सर्विका। कारिका। अतः किम्? नौका। प्रत्ययस्थात् किम्? शक्नोतीति शका। असुपः किम्? बहुपरिव्राजका नगरी। कात् किम्? नन्दना। पूर्वस्य किम्? परस्य मा भूत्। कटुका। अत इति तपरः किम्? राका। आपि किम्? कारकः।

सूत्रप्रकारः-विधिसूत्रमिदम्।

सूत्रार्थः – प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्य इत्वं स्यादापि स आप् सुपः परो न चेत्।

व्याख्या – प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य अतः इत् आपि असुपः इति पदच्छेदः। प्रत्यये तिष्ठति इति प्रत्ययस्थः, तस्मात् प्रत्ययस्थात् इति पदं कात् इत्यस्य विशेषणम्। पूर्वस्य-पूर्ववर्तिनः, अतः-अवर्णस्य इत्-इकारः। 'आपि' इत्यत्र निमित्तसप्तमी। 'असुपः' इति पञ्चम्यन्तं पदम्। असमर्थसमासः। न सुप् असुप्, तस्मात् असुपः। असुपः आपि-इत्युक्ते सुपः परस्मिन् आपि न इत्यर्थः। कात्-ककारात् पूर्वस्य।

अतः सूत्रान्वयो भवति-प्रत्यये विद्यमानात् कवर्णात् पूर्वस्याकारस्य इकारः स्यादापि (टापि, डापि, चापि) परे, सुपः परस्मिन् आपि सति न।

उदाहरणानि –

सर्विका – सर्व शब्दात् ''अजाद्यतष्टाप्'' इति सूत्रेण टापि सवर्णदीर्घे सर्वा इति जाते ''अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः'' इत्यकचि सर्वका इति जाते ''प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः'' इति ककारात् पूर्वस्याकारस्य इत्वे सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे सर्विका इति रूपं भवति।

कारिका – कृ धातोः 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल् प्रत्यये अनु.लोपे 'युवोरनाकौ'' इति वु स्थाने अकादेशे ''अचो ञ्णिति'' इति ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे च कृते कारक इत्यस्मात् ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टाप् प्रत्यये अनु.लोपे सवर्णदीर्घे कारका इति जाते ''प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः'' इति सूत्रेण रेफादुत्तरस्य ककारात्पूर्वस्याकारस्य इत्वे कारिका इति जाते सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे कारिका इति रूपं भवति।

अतः किम्? नौका- ''प्रत्ययस्थात्.'' इति सूत्रे अतः इति पदं न स्यात्तदा का हानिः? इति चेदुच्यते-नौ शब्दात् स्वार्थे क प्रत्यये टापि नौका इत्यत्र ''औकारस्यापि'' इत्वं प्राप्नोति तन्न भवेत्। अतः सूत्रे अतः इति पदस्य ग्रहणमस्ति।

प्रत्ययस्थात् किम्? शक्नोतीति शका – 'प्रत्ययस्थात्॰' इति सूत्रे प्रत्ययस्थात् इति पदं न स्यात्तदा शका इत्यत्र धातोः ककारात्पूर्वकम् अपि इत्वस्य प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत्।

असुप: किम्? बहुपरिव्राजका-यदि सूत्रे 'असुप: इति प्रसज्यप्रतिषेध नञ्सहित: सुप: ग्रहणं न स्यात्तदा बहव: परिव्राजका: यस्यामिति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि टापि बहुपरिव्राजका: इत्यत्र प्रत्ययलक्षणत्वात् आप् सुप: परोऽस्ति। अत इत्वं न स्यात् अत: असुप: इति ग्रहणं सूत्रे कृतमस्ति।

कात् किम्? नन्दना - यदि प्रत्ययस्थात् इति सूत्रे 'कात्' इति पदं न स्यात् तदा का हानि:? इति चेदुच्यते नन्दि+ल्यु-अन+टाप् = नन्दना इति जाते अत्र इत्वस्य प्रातिर्भवति तन्न भवेत्।

पूर्वस्य किम्? परस्य भूत् - कटुका इत्यत्र कटु+क+टाप् इत्यत्र क प्रत्यये ''वर्णादाङ्गं बलीय: इति सवर्णदीर्घं बाधित्वा इत्वस्य प्रातिर्भवति तन्न भवेत्।

अत: इति तपर: किम्? राका-रा शब्दात् औणादिककप्रत्यये टाप् प्रत्यये च राका इत्यत्र आकारस्यापि इत्वस्यापि प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत्।

आपि किम्? कारक:- यदि सूत्रे आपि इति पदं न स्यात् तदा कृ धातो: ण्वुलप्रत्यये कारक: इत्यत्रापि इत्वस्य प्राप्तिर्भवति तन्नभवेत्।

'मामकनरकयोरुपसंख्यानम्' (वा. ४५२४)। मामिका। नरान् कायतीति नरिका।

वार्तिकार्थ: - मामकनरकयो: शब्दयो: ककारात्पूर्वस्याकारस्य इत्वं स्यादापि।

उदाहरणानि -

मामिका - मम इयमित्यर्थे ''युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामिति अणि 'तवकममकावेकवचने' इति मम स्थाने ममकादेशे आदिवृद्धौमामक इत्यस्मात् ''अजाघतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे ''मामकनरकयोरुपसङ्ख्यानम्'' इत्यकारस्येत्वे मामिका इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे मामिका इति रूपं भवति।

नरिका - नरोपपदपूर्वकात् कै धातो: ''आदेच उपदेशेऽशिति'' इत्यात्वे क प्रत्यये ''आतोलोप इटि च'' इत्याकारलोपे उपपदसमासे सुब्लुकि नरक इति जाते ''अजाघतष्टाप्'' इति टापि सवर्णदीर्घे नरका इत्यत्र ''मामकनरकयोरुपसङ्ख्यानम्'' इति वार्तिकेन सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे नरिका इति रूपं भवति।

'त्यक्त्यपोश्च' (वा. ४५२५)। दाक्षिणात्यिका। इहत्यिका।

वार्तिकार्थ: - त्यक्त्यपो: प्रत्ययान्तयो: प्रत्ययस्थात् ककारात्पूर्वस्यकारस्य इत्वं स्यात् ''वार्तिकमिदम्'' उदीचामात: स्थाने यकपूर्वाया: इति सूत्रे भाष्ये स्थितम दाक्षिणात्मिका- 'दक्षिणस्यां दिशि अदूरे वा' इत्यर्थेदक्षिण शब्दात् ''दक्षिणादाच्'' इत्याच्प्रत्यये ''तद्धितश्चासर्वविभक्ति:'' इत्यव्ययत्वम्। दक्षिणा शब्दात् ''दक्षिणापुरसस्त्यक्'' इति त्यकि ''किति च'' इत्यादिवृद्धौ। दाक्षिणात्यक इत्यस्मात् ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टाप् प्रत्यये सवर्णदीर्घे स्वार्थे कप्रत्यये 'केऽण:' इत्याकारस्य ह्रस्वे त्यक्त्यपोश्च इति वार्तिकेन अकारस्येत्वे स्वादिकार्ये च कृते दाक्षिणात्मिका इति रूपं सिध्यति।

इहत्यिका - इह इत्यव्ययात् ''अव्ययात्त्यप्'' इति त्यपि टापि सवर्णदीर्घे इहत्या इति जाते स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽण:' इत्याकारस्य ह्रस्वे पुन: ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि सवर्णदीर्घे इहत्यका इति जाते 'त्यक्त्यपोश्च' इति यकारादुत्तरस्याकारस्य इत्वे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे इहत्यिका इति रूपं भवति।

४६४ न यासयो: ७/३/४५

यत्तदोरस्येन्न स्यात्। यका। सका। यकाम्। तकाम्।

सूत्रप्रकार: - विधिनिषेधसूत्रम्।

पदच्छेद: - ''प्रत्ययस्थात्.'' इत्यत: अत इति इदिति चानुवर्तेते।

सूत्रार्थ:- प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वयो: यत्तदोरस्य इत्वें न स्यादापि।

व्याख्या - यासयो:-यत्तदो: स्त्रीलिङ्गे प्रथमैकवचनान्तयो: या, सा इत्यनयो: षष्ठी द्विवचने रूपं भवति। यासयो:

इत्युक्ते यत्त दौ विवक्षितौ न तु कृतटाप्रत्ययान्तयो: इति भाष्यकारस्य कथनम्। प्रत्ययस्थात् इत्यत: आपि इत्यप्यनुर्वते। अत: सूत्रान्वयो भवतियत्तदो: प्रत्ययस्थात् ककारात्पूर्वस्याकारस्य इत्वं न स्यादिापि परे।

यका - यत् शब्दात् सु प्रत्यये "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे:" इत्यकच्प्रत्यये यकद् स इति जाते "त्यदादीनाम:" इत्यत्वे "अतो गुणे" इति पररूपे यक स् इति जाते स्त्रीत्वविवक्षायाम् "अजाद्यतष्टाप्" इति टाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सुलोपे यका इति जाते "प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप:" इत्यनेन इत्वे प्राप्ते "न यासयो:" इति तन्निषेधे यका इति रूपं भवति।

सका - तद् शब्दादकचि तकद् इत्यस्मात् स्त्रीत्वे द्योत्ये सुप्रत्यये "त्यदादीनाम:" इत्यत्वे 'अतो गुणे' इति पररूपे तद स् इति जाते "अजाद्यतष्टाप्" इति टाप् प्रत्यये सवर्णदीर्घे "तदो: स: सावनन्त्ययो:" इति तकारस्य सकारे सका स् इति जाते। प्रत्ययस्थादिति प्राप्तस्य इत्वस्य "न यासयो:" इति निषेधे सोर्हल्ङ्याादिलोपे सका इति रूपं भवति।

'त्यकनश्च निषेध:' (वा. ४५२६) उपत्यका। अधित्यका।

वार्तिकार्थ: - त्यकन्प्रत्ययान्तात् ककारात्पूर्वस्याकारस्येत्वं न स्यात्।

उदाहरणानि -

उपत्यका - अधित्यका-उप अधि इत्याभ्याम् "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयो:" इति त्यकन् प्रत्यये स्त्रीत्वविवक्षायां टापि सवर्णदीर्घे च उपत्यका, अधित्यका इति। प्रत्ययस्थादिति प्राप्तस्येत्वस्य "त्यकनश्च निषेध:" इति निषेधे स्वादिकार्ये च उपत्यका अधित्यका इति रूपम् भवति।

उपत्यका - पर्वतसमीपस्थ भूमि:। अधित्यका-पर्वतस्योर्ध्वभूमि:।

'आशिषि वुनश्च न' (वा. ४५२८)। जीवका। भवका।

वार्तिकार्थ: - आशिषि अर्थे वुनोऽक: अकारस्येत्वं न स्यात्।

जीवका-भवका- जीव् धातो: भूधातोश्च "आशिषि च" इति वुन्प्रत्यये 'युवोरनाकौ' इति वु स्थाने अकादेशे, भू धातोरूकारस्य "सार्वधातुकार्धधातुकयो:" इति गुणे "एचोऽपवायाव:" इति अवादेशे जीवक् भवक इति प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये "अजाद्यतष्टाप्" इति टाप् प्रत्यये सवर्णदीर्घे जीवका भवका इति जाते "प्रत्ययस्थात्." इति प्राप्तस्येत्वस्य "आशिषि वुनश्च न" इति वार्तिकेन निषेधे स्वादिकार्ये च कृते जीवका-भवका इति रूपं सिद्धम्।

'उत्तरपदलोपे न' (वा. ४५२९)। देवदत्तिका, देवका।

वार्तिकार्थ: - उत्तरपदलोपे प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येत्वं न स्यात्।

देवदत्तिका-देवका- देवदत्त शब्दात् स्वार्थे क प्रत्यये "अनजादौ च विभाषालोपो वक्तव्य:" इति दत्तशब्दास्य लोपे देवक इत्यस्मात् टापि सवर्णदीर्घे "प्रत्यस्थात्." इति प्राप्तस्येत्वस्य "उत्तरपदलोपेनं इति वार्तिकेन तन्निषेधे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे देवका इति रूपं भवति।

उत्तरपद (दत्त) लोपविकल्पपक्षे "प्रत्ययस्थात्." इतीत्वे देवदत्तिका इति रूपं भवति।

'क्षिपकादीनां च' (वा. ४५३०)। क्षिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका।

वार्तिकार्थ: - क्षिपकादिगणपठितशब्दानां कात्पूर्वस्येत्वं न स्यादापि।

क्षिपका -क्षिप् धातो: क प्रत्यये क्षिप इति जाते स्त्रीत्वेद्योत्ये टाप् प्रत्यये स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽण:' इति ह्रस्वे पुनष्टापि सवर्ण दीर्घे "प्रत्ययस्थात्." इति प्राप्तस्येत्वस्य "क्षिपकादीनां च" इति निषेधे सुप्रत्यये सोहल्ङ्याादिलोपे क्षिपका इति रूपं सिद्धम्।

ध्रुवका -ध्रुव् धातो: क प्रत्यये, ध्रुधातोर्वा अचि गाङकुटादिभ्यो कित् ङित् इति गुणनिषेधे उवङि ध्रुव शब्दात् टापि सवर्णदीर्घे स्वार्थे क प्रत्यये केऽण: इति ह्रस्वे पुनष्टापि सवर्णदीर्घे प्रत्ययस्थादिति प्राप्तस्येत्वस्य "क्षिपकादीनां च" इति निषेधे सोर्हल्ङ्याादिलोपे रूपं भवति।

कन्यका – कन्या शब्दात् स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽण:' इति ह्रस्वे पुनष्टापि सवर्णदीर्घे ''कन्यका इति जाते'' प्रत्ययस्थात्कात्.'' इति सूत्रेण प्राप्तस्येत्वस्य ''क्षिपकादीनाञ्च'' इति निषेधे स्वादिकार्ये च रूपं भवति।

चटका – चट् धातोरच्, टापि, सवर्णदीर्घे क प्रत्यये, केऽण:' इति ह्रस्वे पुनष्टापि सवर्णदीर्घे चटका इति जाते ''प्रत्ययस्थात्.'' इतीत्वे प्राप्ते ''क्षिपकादीनाञ्च'' इति वार्तिकेन तन्निषेधे चटका इति रूपं सिद्धम्।

'तारका ज्योतिषि' (वा. ४५३१)। अन्यत्र तारिका।

वार्तिकार्थः – ज्योतिषि (नक्षत्रे) अर्थे विद्यमानात् तारका इत्यस्मात् इत्वं न स्यात्।

तारका – तृ धातोः ण्वुलि वोरकादेशे ऋकारस्य वृद्धौ आकारे रपरत्वे च तारक इत्यस्मात् स्त्रीत्वे द्योत्ये नक्षत्रे अर्थे टापि सवर्णदीर्घे तारका इति जाते ''प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात.'' इति प्राप्तस्य इत्वस्य ''तारका ज्योतिषि'' इति निषेधे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याभ्योदीर्घात्.'' इति सुलोपे तारका इति रूपं सिद्धम्। अन्यत्रार्थे प्रत्ययस्थादिति अस्य इत्वे 'तारिका' इति रूपं भवति।

'वर्णका तान्तवे' (वा. ४५३२)। अन्यत्र वर्णिका।

वार्तिकार्थः – तान्तवेऽर्थे विद्यमानात् वर्णका इत्यस्मात् इत्वं न भवति। तान्तवः–तन्तुविकारः।

उदाहरणम् –

वर्णका – (वर्णिधातोर्ण्वुल्, वोरकादेशः, 'णेरनिटि' इति णिलोपे) वर्णक शब्दात् तन्तुविकारे अर्थे स्त्रीत्वे अजाद्यतष्टाप् इति टापि सवर्णदीर्घे वर्णका इति जाते प्रत्ययस्थादिति प्राप्तस्येत्वस्य 'वर्णका तान्तवे' इति निषेधे स्वादिकार्ये च रूपं भवति।

अन्यत्र 'स्तोत्री' इत्याद्यर्थे प्रत्ययस्थादिति इत्वम् वर्णिका इति भवति।

'वर्तका शकुनौ प्राचाम्' (वा. ४५३३)। उदीचां तु वर्तिका।

वार्तिकार्थः – प्राचां शकुन्यर्थे (पक्षी विशेषार्थे) विद्यमानात् वर्तका इत्यस्मात् इत्वं न स्यादापि।

उदाहरणम् –

वर्तका – ण्यन्तात् वर्तिधातोर्ण्वुलि वोरकि वर्तक इत्यस्मात् स्त्रियां द्योत्यायां शकुनौ अर्थे टापि सवर्णदीर्घे वर्तका इति जाते प्रत्ययस्थात् ''इति प्राप्तस्येत्वस्य'' वर्तका शकुनौ प्राचाम् इति निषेधे स्वादिकार्ये च वर्तका इति रूपं भवति।

उदीचां मते शकुनौ एव अर्थे 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे वर्तिका इति रूपं भवति।

'अष्टका पितृदेवत्ये' (वा. ४५३४)। अष्टिकान्या।

वार्तिकार्थः – पितृदेवत्ये अर्थे विद्यमानात् अष्टका इत्यस्मात् इत्वं न स्यात्।

उदाहरणम् –

अष्टका – अश्नन्ति ब्राह्मणाः पित्रर्थे यस्याम् इत्यर्थे अश् भोजने धातोः तकन् प्रत्यये ''व्रश्चभ्रस्ज.'' इति सूत्रेण शस्य षत्वे, ष्टुत्वे अष्टक इत्यस्मात् टापि सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये ''प्रत्ययस्थात्.'' इति प्राप्तस्येत्वस्य ''अष्टका पितृदेवत्ये'' इति वार्तिकेन निषेधे सोर्हल्ङ्यादिलोपे अष्टका इति रूपं सिद्धम्।

अन्यार्थे – अष्टिका इति रूपं भवति।

'सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्' (वा. ४५३५)। इह वा अ इतिच्छेदः। कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः। तेन पुत्रिकाशब्दे ङीनः इवर्णस्य पक्षेऽकारः। अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थ – मकारस्यैव पक्षेऽकारः। सूतिका, सूतका इत्यादि।

वार्तिकार्थः – सूतका, पुत्रिका वृन्दारका शब्दानां कात्पूर्वकस्यावर्णस्य अत्वं वा स्यात्।

व्याख्या – वार्तिकेऽस्मिन् 'वेति' पदे 'वा अ = वा' इति प्रश्लेषः। वा+इति वेति। ''प्रत्ययस्थात् कात्'' इति सूत्रतः 'कात्पूर्वस्य' इत्यनुवर्तते। अति इति निवृत्तम् यतोहि पुत्रिका शब्दे कात्पूर्वम् अत्वं नास्ति। इह वा अ इति छेदः।

कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः।

उदाहरणानि –

सूतका – षू धातोः ''धात्वादेः षः सः'' इति सत्वे सू धातोः क्त प्रत्यये सूत शब्दाट्टापि सूता इति जाते स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे सूतक शब्दात् पुनः ''अजाद्यतष्टाप्'' इति प्राप्तमित्वं प्रबाध्य ''सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्'' इति वार्तिकेन विकल्पेन कात्पूर्वस्याकारस्य अत्वे सूतका इति रूपं भवति।

अत्वविकल्पपक्षे-प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इति इत्वं भवति सूतिका इति सिध्यति।

पुत्रका – पुत्र शब्दात् ''शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्'' इति ङीन् प्रत्यये पुत्री इति जाते स्वार्थे कप्रत्यये पुत्री क इति जाते 'केऽणः' इति ह्रस्वे पुत्रिक इति जाते टापि सवर्णदीर्घे पुत्रिका इति जाते ''सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्'' इति वार्तिकेन ककारात्पूर्वस्येकारस्य अत्वे पुत्रका इति जाते सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे पुत्रका इति रूपं भवति।

विकल्पपक्षे – ''प्रत्ययस्थात्'' इत्यनेन इत्वे कृते पुत्रिका इति रूपं भवति।

वृन्दारका – वृन्दारिका – वृन्दमस्ति अस्य इति विग्रहे ''भृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्'' इति आरकन् प्रत्यये अनु.लोपे वृन्दारक इत्यस्मात् स्त्रीत्वे द्योत्ये अजाद्यतष्टाप् इति टाप् प्रत्यये सवर्णदीर्घे प्रत्ययस्थात्कात्. इति प्राप्तमित्वं प्रबाध्य ''सुतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्'' इति विकल्पेन रकारोत्तरस्याकारस्य विकल्पेनात्वे वृन्दारका इति जाते सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे वृन्दारका इति रूपं सिद्धम्।

विकल्पपक्षे – ''प्रत्ययस्थात्'' इति इत्वे वृन्दारिका इति रूपं भवति।

पङ्क्ति विवेचनम् –

इह वा अ छेद..सूतिका सूतका इत्यादि।

सूतका पुत्रिका वृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् इति वार्तिके 'वा इति' इत्यत्र 'वा अ इति' इति पदच्छेदोऽस्ति। अतः ककारात् पूर्वस्य वर्णस्य 'अ' इत्येव भवति इत्वं प्रबाध्य। तस्मात् पुत्रिका इत्यत्र ङीनः इकारस्यापि अत्वे पुत्रका इति भवति। पक्षे पुत्रिका इत्येव। तथैव-सूतका इत्यत्र प्रत्ययस्थादिति प्राप्तस्येत्वस्य पक्षे निषेधात् सूतका इति, विकल्पे च इत्वे कृते सूतिका इति भवति।

४६५ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ७/३/४६

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे। 'केऽणः' (सू. ८३४) इति ह्रस्वः। आर्यका, आर्यिका। चटकका, चटकिका। आतः किम्? साङ्काश्ये भवा साङ्काश्यिका। यक इति किम्? अश्विका। स्त्रीप्रत्यय इति किम्? शुभं यातीति शुभंयाः। अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका।

सूत्रप्रकार-विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः – उदीचाम्, आतः, स्थाने, यकपूर्वायाः इति। ''प्रत्ययस्थात्.'' इति सूत्रमनुवर्तते।

सूत्रार्थः – यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने यः अकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद् वा स्यात्।

व्याख्या – 'उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः' इति सूत्रे ''प्रत्ययस्थात्.'' इति सूत्रमनुवर्तते। 'उदीचाम्' इति पदं विकल्पार्थम्। यः च कः च इति यकौ (द्वन्द्वसमासः) यकौ पूर्वौ यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे यकपूर्वा इति जातेषष्ठीविभक्तौ एकवचने यकपूर्वायाः इति पदम् ''आतः'' इत्यस्य विशेषणत्वेनास्ति। य्, क च् इति वर्णौ अकारः उच्चारणार्थः। आतः इत्यत्र स्त्रीत्वस्यारोपे ''यकपूर्वायाः'' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। अतः सूत्रान्वयो भवति-

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने यः अकारस्तस्य प्रत्ययस्थात् ककारात्पूर्वस्य अकारस्य इत् स्यादापि परे उदीचां मतेन।

उदाहरणानि –

आर्यका-आर्यिका – आर्य शब्दात् ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि सवर्णदीर्घे स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽण' इत्याकारस्य ह्रस्वे

आर्यक इत्यस्मात् पुनष्टापि सवर्णदीर्घे आर्यका इति जाते ''प्रत्ययस्थात्.'' इति इत्वं प्रबाध्य ''उदीचामात: स्थाने यकपूर्वाया:'' इति सूत्रेण विकल्पेन इत्वे आर्यिका इति जाते सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे आर्यिका इति रूपं सिद्ध्यति। इत्वविकल्पपक्षे–आर्यका इति रूपं भवति।

चटकिका-चटकका– चटका शब्दात् स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽण:' इत्याकारस्य ह्रस्वे चटकक इति जाते पुन: ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि सवर्णदीर्घेचटकका इति जाते ''प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप:'' इति प्राप्तमित्वं प्रबाध्य ''उदीचामात: स्थाने यकपूर्वाया:'' इति विकल्पेन इत्वे चटकिका इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे चटकिका इति रूपं भवति।

विकल्पपक्षे – चटकका इति रूपं भवति।

पङ्क्ति विवेचनम् –

आत: किम्? साङ्काश्यिका।

ननु सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरम् इत्यर्थे ण्यप्रत्यये आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति अकारस्यलोपे साङ्काश्य इति जाते वुञ्प्रत्यये वोरकि साङ्काश्य अक इति जाते ''यस्येति चेति अकारलोपे साङ्काश्यक इत्यस्मात् टापि सवर्णदीर्घे साङ्काश्यका इति जाते इत्यत्र ''प्रत्ययस्थात्.'' इति नित्यमित्वं भवति साङ्काश्यिका इति रूपं भवति। अत्र प्रश्न: समुदेति यत् ''उदीचामात:.'' इति सूत्रेण विकल्पेनेत्वं कथं न भवति इति चेदुच्यते – प्रकृतसूत्रे आत: इत्यस्यग्रहणमस्ति। अर्थात् स्त्रीप्रत्ययाकारस्य ह्रस्वे कृते योऽकारस्तस्यैव विकल्पेनेत्वं भवति। अत्र स्त्रीप्रत्ययस्य अकार: नास्ति।

यक इति किम्? अश्विका।

यदि ''उदीचामात:.'' इति सूत्रे यकपूर्वाया: इति पदं न स्यात् तदा का हानि:? इति प्रश्न: समुदेति तत्रोच्यते–सूत्रे 'यकपूर्वाया:' इति पदाभावे अश्विका इति प्रयोगे–अश्वा शब्दात् स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽण:' इत्याकारस्य ह्रस्वे अश्वक इति जाते पुनष्टापि सवर्णदीर्घे प्रत्ययस्थात्. इति इत्वे अश्विका इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे अश्विकका इति रूपं भवति। अत्राकारस्थानिकस्य अकारत्पूर्वं यकौ न स्त:। अत नित्यमेव इत्वं भवति।

स्त्रीप्रत्यय इति किम्? शुभं यातीति शुभंया: अज्ञाताशुभंया: शुभंयिका यदि ''स्त्रीप्रत्ययाकारस्य इति पदं नानुवर्तते तदा –शुभंयिका इत्यत्र शुभं याति इति विग्रहे शुभम् इत्यव्ययपूर्वकात् या प्रापणे धातो: विच् प्रत्यये सर्वापहारिलोपे शुभंया इति जाते स्वार्थे क प्रत्यये ''केऽण:'' इत्याकारस्य ह्रस्वे पुष्टापि शुभंयका इत्यत्र आकारस्थानिक: अकार: स्त्रीप्रत्ययस्य नास्ति अपितु धातोरेव। अत: ''उदीचामत.'' इति इत्वविकल्पस्य प्राप्तिर्नभवति। ''प्रत्ययस्थात्.'' इति नित्यमित्वं भवति। शुभंयिका इति रूपं सिद्ध्यति।

'धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्' (वा. ४५३६)। सुनयिका। सुपाकिका।

वार्तिकार्थ: – धात्वन्तयकपूर्वस्यस्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकार: तस्य नित्यमित्वं स्यात् स्त्रीत्वे।

सुनयिका – णीञ् प्रापणे धातो: नीधातो: पचाद्यच् नय: इति जाते सु शोभन: नय: यस्या: इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे स्त्रीत्वे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि सवर्णदीर्घे सुनया इति जाते स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽण:' इत्याकारस्य ह्रस्वे सुनयक इत्यस्मात् पुनष्टापि सवर्णदीर्घे सुनयका इति जाते ''प्रत्ययस्थात्.'' इति प्राप्तमित्वं प्रबाध्य ''उदीचामात: स्थाने यकपूर्वाया:'' इति विकल्पेन इत्वे प्राप्ते तदपि प्रबाध्य ''धात्वन्तयकोस्तुनित्यम्'' इति वार्तिकेन नित्यमित्वं सुनयिका इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे सुनयिका इति रूपं भवति।

सुपाकिका – पच् धातो: ''भावे'' इति सूत्रेण घञ् प्रत्यये अनु.लोपे ''अत उपधाया:'' इति वृद्धौ ''चजो: कु: घिण्ण्यतो:'' इति कुत्वे पाक: इति जाते सु शोभन: पाक: यस्या: इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे स्त्रीत्वे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि सवर्णदीर्घे सुपाका इति जाते स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽण:' इत्याकारस्य ह्रस्वे सुपाकक इत्यस्मात् पुनष्टापि सवर्णदीर्घे सुपाकका इति जाते ''प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुप:'' इति प्राप्तमित्वं प्रबाध्य ''उदीचामात: स्थाने

यकपूर्वायाः'' इत्यनेन विकल्पेनेत्वे प्राप्ते तमपि प्रबाध्य ''धात्वन्तयकोस्तुनित्यम्'' इति वार्तिकेन नित्यमित्वे सुपाकिका इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे सुपाकिका इति रूपं सिध्यति।

४६६ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ७/३/४७

स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम्। एषामत इद्वा स्यात्।

तदन्तविधिनैव सिद्धे अञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम्। भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्, अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम्। एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्त्वम्। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'असुपः' इति प्रतिषेधात्। अनेषका। परमैषका। अद्वके। परमद्वके। स्वशब्दग्रहणं सञ्ज्ञोपसर्जनार्थम्। इह हि 'आतः स्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम्। न तु द्वैषयोरसम्भवात्। नाप्यन्येषाम्, अव्यभिचारात्। स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः। अर्थान्तरे तु न स्त्री। सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्धवत्युदाहरणम्। एवं चात्मीयायां स्विका, परमस्विकेति नित्यमेवेत्त्वम्। निर्भस्त्रका, निर्भस्त्रिका। एषका, एषिका। कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः-एतिके। एतिकाः। अजका, अजिका। ज्ञका, ज्ञिका। द्वके, द्विके। निःस्वका, निःस्विका।

सूत्रप्रकारः- विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः - भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, द्वा, स्वा, एषां षण्णां द्वन्द्वः। ततः षष्ठ्या आर्षो लुक्। ''उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः'' इत्यतः 'उदीचाम्' इत्यस्य ग्रहणम्। ''प्रत्ययस्थात्.'' इत्यतः इदिति अनुवर्तते।

सूत्रार्थः - भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा एषां नञ्पूर्वकाणामपि अत इद्वा स्यात्।

व्याख्या - भस्त्रा च एषा च अजा च ज्ञा च द्वा च स्वा च इति विग्रहे द्वन्द्वसमासे षष्ठी बहुवचने-भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा इति भवति। षष्ठया आर्षत्वात् लुकि। नञ्पूर्वः येषां ते नञ्पूर्वाः तेषां नञ्पूर्वाणाम्। ''उदीचामात स्थाने यकपूर्वायाः'' ''प्रत्ययस्थात्.'' इत्यतः इदिति अनुवर्तेते।

अङ्गाधिकारत्वात् तदन्तविधिना नञ्पूर्वकाणामित्वे सिद्धे व्यपदेशिवद्भावेन भस्त्रादीनामित्वे सिद्धे ''नञ्पूर्वाणामपि'' इति पदं सूत्रे स्पष्टार्थम्। भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् यतोहि प्रधानार्थके भस्त्रा शब्दे ''अभाषितपुंस्काच्च'' इत्यनेन वैकल्पिकमित्वं भवत्येवा किन्तु ''निर्भस्त्रिका'' भस्त्रा इत्यस्य ''भाषितपुंस्कत्वात्'' इत्वरस्याप्राप्तौ भस्त्राग्रहणं कृतमस्ति।

उदाहरणानि -

निर्भस्त्रिका - निर्भस्त्रका - भस्त्रायाः निष्क्रान्ता निर्गता वेति विग्रहे ''निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः'' इति समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि ''गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य'' इति ह्रस्वे निर्भस्त्र इत्यस्मात् टापि सवर्णदीर्घे स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे निर्भस्त्रक इति जाते पुनष्टापि सवर्णदीर्घे निर्भस्त्रका इति जाते ''प्रत्ययस्थात्.'' इति सूत्रेण प्राप्तमित्वं प्रबाध्य ''भस्त्रैषाजाज्ञाद्वा स्वानञ्पूर्वाणामपि'' इति विकल्पेन इत्वे निर्भस्त्रिका इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे निर्भस्त्रिका इति रूपं सिद्ध्यति।

इत्वविकल्पपक्षे निर्भस्त्रका इति रूपं भवति।

एषिका-एषका - एतद् शब्दात् ''अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः'' इत्यकचि एतकद् इति जाते स्त्रीत्वे सु प्रत्यये ''त्यदादीनामः'' इति दस्यात्वे पररूपे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि सवर्णदीर्घे ''तदोः सः सावनन्त्ययोः'' इति तकारस्य सकारे ''आदेशप्रत्यययोः'' इति षत्वे एषका स् इति जाते ''प्रत्ययस्थात्'' इति प्राप्तमित्वं प्रबाध्य भस्त्रैषाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि इति विकल्पेन इत्वे एषिका इति रूपं भवति।

इत्वविकल्पपक्षे एषका इति रूपं भवति।

अजिका-अजका - अजा शब्दात् सौस्वार्थे क प्रत्यये ''केऽणः'' इति ह्रस्वे पुनष्टापि सवर्णदीर्घे अजका स् इति जाते ''प्रत्ययस्थात्.'' इति प्राप्तमित्वं प्रबाध्य ''भस्त्रैपाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वामपि'' इति विकल्पेनेत्वे सोर्हल्ङ्यादिलोपे अजिका

इति रूपं भवति।

इत्वविकल्पपक्षे – अजका इति रूपं भवति।

एवमेव ज्ञिका-ज्ञका, द्विके-द्वके, नि:स्विका-नि:स्वका इत्यादि रूपाणि।

पङ्क्ति विवेचनम् –

एषा द्वाएतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्वम्।

एषा द्वा एतयो: शब्दयो: समासपूर्वकत्वात् ''प्रत्ययस्थात्.'' इति सूत्रात् अनुवृत्त: ''असुप:'' इति प्रतिषेधात् इत्वं न भवति।

अत: अनेषका, परमैषका इत्यत्र इत्वं न भवति। अद्वके, परमद्वके अपि नेत्वम्।

स्वशब्दग्रहणं सञ्ज्ञोपसर्जनाम्। इह हि 'आत: स्थाने' इत्यनुवृत्ते स्वशब्दस्यातो विशेषणम् न तु द्वा, एषा इत्यस्य असम्भवात्। नाप्यन्येषाम्, अव्यभिचारात्। स्व शब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्ह:। अर्थान्तरे तु न स्त्री। सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्त द्धवत्युदाहरणम्। एवमात्मीये अर्थे स्विका, परमस्विकेति नित्यमेवेत्वम्।

४६७ अभाषितपुंस्काच्च ७/३/४८

एतस्माद्विहितस्य आत: स्थाने अत इद्वा स्यात्।

गङ्गका, गङ्गिका। बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम्।

अज्ञाता अखट्वा अखट्विका। शैषिके कपि तु विकल्प एव।

सूत्रप्रकार-विधिसूत्रम्।

पदच्छेद: – अभाषितपुंस्कात्, च इति। ''उदीचामात: स्थाने'' इत्यनुवर्तते ''प्रत्ययस्थात्'' इत्यत: अत इत् इत्यनुवर्तते। विहितस्येत्यध्याहार:।

सूत्रार्थ: – अभाषितपुंस्काद्विहितस्य आत: स्थाने इद्वा स्यात्।

व्याख्या – अभाषित: पुमान् येन स:, तस्मात् अभाषितपुंस्कात् अत: सूत्रान्वयो भवति-अभाषितपुंस्कात् विहितस्य आत: स्थाने य: प्रत्ययस्थात् कात् पूर्व: अत् तस्य इद् भवति उदीचां मतेन।

उदाहरणानि – गङ्गिका, गङ्गका।

रूपलेखनप्रकार: –

गङ्गिका-गङ्गका-गङ्गा शब्दात् स्वार्थे क प्रत्यये ''केऽण:'' इति ह्रस्वे गङ्गक इत्यस्मात् ''अजाघतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे गङ्गका इति जाते ''प्रत्ययस्थात्.'' इति प्राप्तमित्वं प्रबाध्य ''अभाषितपुंस्काच्च'' इति विकल्पेन अकारस्य इत्वे गङ्गिका इति रूपं भवति।

इत्वविकल्पपक्षे-गङ्गका इति रूपं भवति।

पङ्क्तिविवेचनम् –

बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्......................................अखद्विका।

बहुव्रीहौ समासे भाषितपुंस्कशब्दकारणात् प्रत्ययस्थादिति नित्यमित्वं भवति। तथाहि-अविद्यमाना खट्वा यस्या: इति विग्रहे ''नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोप:'' इति समासे 'विद्यमान' इत्यस्य लोपे ''च कृते नलोपो नञ:'' इति नकारस्य लोपे अखट्वा इति जाते ''गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य'' इति ह्रस्वे अखट्व शब्दात् टाप् प्रत्यये सवर्णदीर्घे तस्मात् सौ अखट्वा स् इत्यस्मात् अज्ञाताद्यर्थे क प्रत्यये तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुपो लुकि 'केऽण:' इति आकारस्य ह्रस्वे अखट्वक इत्यस्मात् पुनष्टापि अभाषितपुंस्कात् विहितस्य आत: स्थाने अत: अभावेन नात्र इत्वविकल्पो भवति अपितु प्रत्ययस्थात् कादिति नित्यमित्वे अखट्विका इति रूपं भवति।

शैषिके कपि तु विकल्प एव

शेषाद्विभाषा इति सूत्रेण विहितस्य कपि विकल्पेनेत्वं भवति। अखट्विका, अखट्वाका इति भवति।

४६८ आदाचार्याणाम् ७/३/४९

पूर्वसूत्रविषये आद्वा। गङ्गाका। उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका।

सूत्रप्रकार:–**विधिसूत्रम्।**

पदच्छेद: – आत्, आचार्याणाम्। अभाषितपुंस्कात् इत्यस्य, ''उदीचामाता:'', इत्यत: आत: स्थाने, प्रत्ययस्थत् कात् पूर्वस्य अत: आपि इति चानुवर्तते। विहितस्य इत्यस्याध्याहार:।

सूत्रार्थ: – अभाषितपुंस्काद्विहितस्य आत् स्थानिकस्य प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्याकारस्य आत् भवति आपि परे आचार्याणां मतेन।

व्याख्या – न भाषित: पुमान् येन स: अभाषितपुंस्क: तस्मात् अभाषितपुंस्कात् विहितस्येध्याहृत्य सूत्रान्वयो भवति– अभाषितपुंस्काद्विहितस्य आत्स्थानिकस्य प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्याकारस्य आत् स्यादापि परे उदीच्यभिन्नाचार्याणां मतेन।

उदाहरणम् –

गङ्गाका – गङ्गा शब्दात् स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽण:' इति ह्रस्वे गङ्गक इति जाते गङ्गक शब्दात् 'अजाद्यतष्टाप्' इति टापि सवर्णदीर्घे गङ्गका इति जाते ''प्रत्ययस्थात्.'' इति प्राप्तमित्वं प्रबाध्य ''आदाचार्याणाम्'' इति विकल्पेनात्वे गङ्गाका इति रूपं भवति।

आत्वविकल्पपक्षे ''अभाषितपुंस्काच्च'' इत्यनेन गङ्गिका इति रूपं भवति। आत्वेत्वविकल्पपक्षे गङ्गका इति रूपं भवति।

उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका –

भाषितपुंस्कात् विहित: टाप् स्थानिकस्य अकारस्य नित्यमित्वं ''प्रत्ययस्थात्.'' इत्यनेन भवति यथा – शुभ्रिका इत्यत्र शुभ्रशब्दात् टापि सवर्णदीर्घे शुभ्रा इत्यस्मात् स्वार्थे क प्रत्यये 'केऽण:' इति ह्रस्वे शुभ्रक इति जाते ''पुनष्टापि सवर्ण दीर्घे सु प्रत्यये'' हल्ङ्याभ्यो. इति सु लोपे प्रत्ययस्थात्कात् इत्यकारस्य इत्वे शुभ्रिका इति सिद्ध्यति।

४६९ अनुपसर्जनात् ४/१/

अधिकारोऽयम्। '**यूनस्ति:**' (**सू. ५३१**) इत्यभिव्याप्य।

अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति।

सूत्रप्रकार:– **इदमधिकारसूत्रम्।**

सूत्रार्थ: – अनुपसर्जनात् इत्यस्याधिकार: यूनस्ति–४/१/७७ सूत्रपर्यन्तमस्ति। अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति।

व्याख्या – अनुपसर्जनात् अर्थात् प्रधानात् इत्यर्थ: स्वीक्रियते। अनुपसर्जनात् – ४/१/१४ त: यूनस्ति:–४/१/७७ पर्यन्तसूत्रै: विधीयमाना: स्त्रीप्रत्यया: टाब्डीपादय: अनुपसर्जनात् प्रातिपदिकात् भवन्ति इति। इदमधिकारसूत्रम्। उत्तरोत्तरगमनमधिकार:।

पङ्क्तिविवेचनम् –

अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति।

ननु बहव: कुरुचरा: यस्या: इति विग्रहे समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि बहुकुरुचर इत्यस्मात् टापि बहुकुरुचरा इति रूपं भवति। नदमतिक्रान्ता अतिनदा इति भवति। अत्रोपसर्जन कुरुचरनदशब्दौ। आभ्यां शब्दाभ्याम् ''समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध:'' इति नियमात् तदन्तविधे: निषेधो भवति। अत: ''टिड्ढाणञ.'' इत्यादिना विधीयमानस्य

ङीपः प्राप्तिरेव न भवति। अतः जिज्ञासा भवति यत् ''अनुपसर्जनात्'' इति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् उच्यते–

अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति।

अर्थात् 'अनुपसर्जनात्' इत्यधिकारः व्यर्थो भूत्वा ज्ञापयति यत् – स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिः भवति। अत एव– वनोरच इति सूत्रे वन् प्रत्ययेन तदन्तविधिना वन्नन्तस्य पुनः तदन्तविधिना वन्नन्तान्तस्य च अर्थो भवति। अतिधीवरी इत्यादयः सिद्ध्यति।

४७० टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ४/१/१५

अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात्।

कुरुचरी। नदट्–नदी। उपसर्जनत्वान्नेह– बहुकुरुचरा। वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप्प्राप्तः। यासुटो ङित्त्वेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्' (प. ७०) इति ज्ञापनान्न भवति। श्नः शानचः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा। सौपर्णेयी। ऐन्द्री। औत्सी। ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्नी। ऊरुमात्री। पञ्चतयी। आक्षिकी। लावणिकी। यादृशी। इत्वरी।

सूत्रप्रकारः– **ङीप्प्रत्ययविधायकं सूत्रम्।**

पदच्छेदः – टित्, ढ, अण्, अञ्, द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच्, तयप्, ठक्, ठञ्, कञ् क्वरप् एषां द्वादशानां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम्। ढादयः एकादशप्रत्ययाः। ''अजाद्यतष्टाप्'' इत्यतः ''अतः'' इत्यनुवर्तते। स्त्रियामित्यधिकृतम्। ''अनुपसर्जनात्'' इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः – अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात्।

व्याख्या – टित् च ढश्च अण् च अञ् च द्वयसच् च दघ्नच् च मात्रच् च तयप् च ढक् च ढञ् च कञ् च क्वरप् चेति विग्रहे समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचने टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नमात्रच्तयष्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ढादयः एकादश प्रत्ययाः।''प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः'' इति नियमात् तदन्तविधिः प्रातिपदिकात् इत्यस्याधिकारः टिदादेः विशेष्यं भवति। विशेषणटिदादिना तदन्तविधिर्भवति। ''अजाघतष्टाप्'' इत्यतः अतः इत्यनुवर्तते। अनुपसर्जनात् इत्यस्याधिकारः टिदादिनान्वितो भवति। ''ऋन्नेभ्योङीप्'' इत्यतः ङीप् अनुवर्तते। अतः सूत्रान्वयो भवति– अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकम्, तस्माददन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्स्यात्।

उदाहरणानि – कुरुचरी, नदी, सौपर्णेयी, ऐन्द्री, औत्सी, उरुद्वयसी, उरुमात्री, पञ्चतयी, आक्षिकी, लावणिकी। यादृशी, इत्वरी।

रूपलेखनप्रकारः –

कुरुचरी–कुरुषु चरतीत्यर्थे कुरु सुप् इत्युपपदात् चर् धातोः''चरेष्टः''इति टप्रत्यये अनुबन्धलोपे उपपदसमासे प्रातिपदिकसंज्ञायां ''सुपो धातु.'' इति सुब्लुकि कुरुचर इति जाते स्त्रीत्वविवक्षायां ''टिड्ढाणज्द्वयसज्दध्नज्.'' इत्यादिना ङीपि अनुबन्धलोपे ''यचि भम्'' इति भसंज्ञायां ''यस्येति च'' इत्यकारलोपे कुरुचरी इत्यस्मात् सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे कुरुचरी इति रूपं भवति।

नदी – नदट् इति प्रातिपदिकस्य टस्येत्सञ्ज्ञायां नद इत्यस्मात् स्त्रीत्वे घोत्ये ''टिड्ढाणञ्.'' इत्यादिना ङीप् प्रत्यये ''लशक्वतद्धिते'' इति ङस्येत्संज्ञायां हलन्त्यमिति पस्येत्संज्ञायाम् नद+ई इति जाते ''यचि भम्'' इति भसञ्ज्ञायाम् यस्येति चेति अकारलोपे नदी इत्यस्मात् सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे नदी इति रूपं भवति।

सौपर्णेयी – सुपर्ण्या अपत्यमित्यर्थे ''स्त्रीभ्यो ढक्'' इति सूत्रेण ढकि आयनेयीनीयियः इति ढस्य एयादेशे ''किति च'' इत्यादिवृद्धौ भत्वादीकारस्य लोपे सौपर्णेय इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''टिड्ढाणञ् द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्.'' इति सूत्रेण ङीपि अनुबन्धलोपे यचि भमिति भसंज्ञायां यस्येति चेति अलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे सौपर्णेयी इति रूपं भवति।

ऐन्द्री – इन्द्र:देवता अस्या इत्यर्थे अणि आदिवृद्धौ भत्वादलोपे ऐन्द्र इत्यस्मात् ''टिड्ढाणञ्.'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे भसंज्ञायां यस्येति चेति अलोपे स्वादिकार्ये च ऐन्द्री इति रूपं सिद्धम्।

औत्सी – उत्सस्येयम् इत्यर्थे ''उत्सादिभ्योऽञ्'' इति अञ्प्रत्यये आदिवृद्धौ भत्वादलोपे औत्सशब्दात् ''टिड्ढाणञ्.'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे औत्स+ई इति जाते ''यचि भम्'' इति भत्वादलोपे औत्सी इति जाते पुन: प्रातिपदिकत्वात् च कृते औत्सी इति रूपं सिद्धम्।

ऊरुद्वयसी-उरुदघ्नी-ऊरुमात्री –

उरु प्रमाणमस्या: इत्यर्थे ''प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच:'' इति ऊरु शब्दात् द्वयसचि, दघ्नञि, मात्रचि च प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि उरुद्वयस, उरुदघ्न, ऊरुमात्र इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्.'' इत्यादीना ङीपि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे च ऊरुद्वयसी, ऊरुदघ्नी, ऊरुमात्री च सिद्ध्यति।

पञ्चतयी – पञ्च अवयवा: अस्या: इत्यर्थे ''संख्याया अवयवे तयप्'' इति तयपि प्रत्यये प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि ''नलोप: प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नलोपे पञ्चतय इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''टिड्ढाणञ्.'' इति ङीपि भसंज्ञायाम् अलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे पञ्चतयी इति रूपं भवति।

आक्षिकी – अक्षैर्दीव्यति इत्यर्थे ''तेन दीव्यति खनति जयति जितम्'' इति सूत्रेण ठकि ''ठस्येक:'' इति सूत्रेण इकादेशे किति चेत्यादिवृद्धौ प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि भत्वादलोपे आक्षिक इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''टिड्ढाणञ्.'' इति ङीपि यचि भमिति भसञ्ज्ञायाम् ''यस्येति च'' इत्यकारस्य लोपे आक्षिकी इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे आक्षिकी इति रूपं सिद्धम्।

पङ्क्तिविवेचनम् –

''वक्ष्यमाणा'' इत्यत्र...............................इति ज्ञापनान्न भवति।

ननु वच् परिभाषणे धातो: कर्मणि लृट्लकारे ''लृट: सद्वा'' इति लृट: स्थाने शानजादेशे अनु. लोपे ''स्यतासीलृलुटो:'' इति सूत्रेण स्यप्रत्यये वच् स्य आन इति जाते कुत्वषत्वे ''आनेमुक्'' इति मुगागमे क्षत्वे णत्वे पररूपे च कृते वक्ष्यमाण इति जाते प्रातिपदिकत्वात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''टिड्ढाणञ्.'' इति ङीप् प्रत्ययो कथं न भवति? इति जिज्ञासायामुच्यते ''लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्''।

अर्थात् ''लिङ्लकारे'' यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च इति सूत्रे यासुट: ङिकरणं व्यर्थं भूत्वा ज्ञापयति यत् लकाराश्रितमनुबन्धकार्यम् आदेशानां न भवति। अत: उगित्त्वाभावात् टित्वाभावात् ङीप् न भवति अपितु अजाद्यतष्टाप् इति टाबेव भवति। वक्ष्यमाणा इति सिद्ध्यति। श्न: शानच: क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधौ इति निषेधज्ञापनाद्वा।

ननु ''हल: श्न: शानज्झौ'' इति सूत्रे भाष्ये – ''ङिच्च पिन्न पिच्च ङिन्न'' उक्तम्। अर्थात् श्ना स्थाने शानजादेशस्य शित्करणं व्यर्थ भूत्वा ज्ञापयति यत् लकाराश्रितमनुबन्धकार्यम् आदेशां न भवति।

'ताच्छीलिके णेऽपि' (प. ६८) चौरी।

वार्तिकार्थ: – ताच्छीलके अर्थे णप्रत्ययान्ताददन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीप् स्यात्।

उदाहरणम् –

चौरी – चुरा शीलमस्या: इत्यर्थे ''छत्रादिभ्यो ण:'' इति णप्रत्यये अनुबन्धलोपे आदिवृद्धौ भत्वादालोपे चौर इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् ''ताच्छीलिके णेऽपि'' इति वार्तिकेन ङीपि भत्वादलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे चौरी इति रूपं सिद्धम्।

'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्' (वा. २४२५)। स्त्रैणी। पौंस्नी। शाक्तीकी। आढ्यङ्करणी। तरुणी, तलुनी।

पदच्छेदः – नञ्, स्नञ्, ईकक्, ख्युन्, तरुण, तलुन एषां नञ्स्नीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानाम् इति, उपसङ्ख्यानम् इति च। नञादिचत्वारः प्रत्ययाः प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः।

वार्तिकार्थः – नञ्, स्नञ्, ईकक्, ख्युन् प्रत्ययान्तेभ्यः अदन्तेभ्यः, तरुण तलुनाभ्यां शब्दाभ्यां च ङीप् स्यात्।

उदाहरणानि – स्त्रैणी, पौंस्नी, शाक्तीकी, आढ्यङ्करणी, तरुणी, तलुनी। स्त्रैणी –स्त्री शब्दात् ''स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्'' इति सूत्रेण नञ् प्रत्यये ''तद्धितेष्वचामादेः'' इति आदिवृद्धौ ''अट्कुप्वाङ्'' इति णत्वे स्त्रैण इति जाते प्रातिपदिकत्वात् स्त्रीत्व विवक्षायाम् नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम् इति वार्तिकेन ङीप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे ''यचि भम्'' इति भसञ्ज्ञायाम् ''यस्येति च'' इत्यकारलोपे स्त्रैणी इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे स्त्रैणी इति रूपं सिद्धम्।

पौंस्नी – पुंस् शब्दात् ''स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्'' इति सूत्रेण स्नञ्प्रत्यये ''कृत्तद्धितेति प्रातिपादिकसञ्ज्ञायाम् सुपोलुकि ञित्वात्'' तद्धितेष्वचामादेः इति आदिवृद्धौ पौंस्न इति जाते स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति संयोगान्त सलोपे पौंस्न इत्यस्मात् नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम् इति ङीपि भत्वात् ''यस्येति च'' इत्यलोपे स्वादिकार्ये च पौंस्नी इति रूपं सिद्धम्।

शाक्तीकी – शक्तिः प्रहरणमस्याः इति विग्रहे ''शक्तियष्ट्योरीकक्'' इति ईकक् प्रत्यये ''किति च'' इत्यादिवृद्धौ भत्वात् 'यस्येति च' इतीलोपे शाक्तीक इत्यस्मात् स्त्रीत्वे ''नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम्'' इति ङीपि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च कृते शाक्तीकी इति भवति रूपम्।

आढ्यङ्करणी – अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनया इति विग्रहे आढ्यपूर्वकात् कृ धातोः ''आढ्यसुभग.'' इत्यनेन ख्युन् प्रत्यये अनुबन्धलोपे ''युवोरनाकौ'' इति योरनादेशे आर्धधातुकत्वात् ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति ऋकारस्य गुणे, रपरत्वे च कृते उपपदसमासे प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां ''सुपो धातु प्रातिपदिकयोः'' इति सुब्लुकि ''अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'' इति मुमागमे आढ्यम् करन इति जाते मस्यानुस्वारपरसवर्णयोः नस्य णत्वे आढ्यङ्करण इत्यस्मात् स्त्रीत्वे अर्थे ''नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुण तलुनानामुपसङ्ख्यानम्'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे भत्वात् यस्येति चेति अलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे च आढ्यङ्करणी इति रूपं सिद्धदम्।

तरुणी – तलुनी – तरुणतलुन शब्दाभ्यां ''वयसि प्रथमे'' इति प्राप्तं ङीपं प्रबाध्य ''षिद्गौरादिभ्यश्च'' इति ङीषि प्राप्ते तमपि प्रबाध्य ''नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनामुपसङ्ख्यानम्'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे यचि भमिति भसञ्ज्ञायां यस्येति चेत्यलोपे स्वादिकार्ये च तरुणी–तलुनी इति रूपं सिद्धम्।

४७१ यञश्च ४/१/१६

यञन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। अकारलोपे कृते।

सूत्रप्रकारः – ङीप् विधायकं सूत्रम्।

पदच्छेदः – यञः, च इति ऋन्नेभ्यो ङीप् इत्यतः ङीप् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – यञन्तात् ङीप् स्यात् स्त्रियाम्।

व्याख्या – यञ् इतिप्रत्ययः प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः इति तदन्तविधिः ''प्राचाष्फः तद्धिताः'' इति सूत्रे यञ् इत्यस्यानुवृत्यर्थम् यञ् इत्यस्य सूत्रे ग्रहणं कृतमस्ति।

४७२ हलस्तद्धितस्य ६/४/१५०

हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे। गार्गी।

'अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप्' (वा. २४२६)। द्वीपे भवा द्वैप्या। अधिकारग्रहणान्नेह देवस्यापत्यं दैव्या। 'देवाद्यञञौ' इति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयः, न त्वपत्याधिकारपठितः।

सूत्रप्रकारः – यलोपविधायकमिदं सूत्रम्।

पदच्छेदः – हलः, तद्धितस्य इति सूत्रे पदद्वयम्।
सूत्रार्थः – हलः परस्य तद्धितस्य उपधायाः यस्य लोपो भवति इति परे।
व्याख्या – ''हलः'' इति दिग्योगलक्षणापञ्चमी। परस्य इत्यध्याहारः ''यस्येति च'' इत्यतः ''ईति'' इत्यनुवर्तते ''सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपाधायाः'' इति सूत्रात् ''उपधायाः'' ''यः'' इति चानुवर्तेते ''ढेलोपोऽकद्रवाः'' इति सूत्रात् ''लोपः'' इत्यनुवर्तते। अतः सूत्रान्वयो भवति– हलः परस्य तद्धितस्य उपधायाः यकारस्य लोपो भवति ईति परे।
उदाहरणम् – गार्गी
रूपलेखनप्रकारः –

गार्गी–गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री इति विग्रहे गर्ग शब्दात् ''गर्गादिभ्यो यञ्'' इति सूत्रात् यञ् प्रत्यये आदिवृद्धौ गार्ग्य इत्यस्मात् स्त्रीत्वे ''यञश्च'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे ''यचि भम्'' इति भसञ्ज्ञायाम् ''यस्येति च'' इत्यलोपे ''असिद्धवदत्राभात्'' इति आभीयत्वेनालोपस्यासिद्धत्वात् ''हलस्तद्धितस्य'' इति यकारस्यलोपे गार्गी इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे गार्गी इति रूपं सिद्धम्।
वार्तिकार्थः – अपत्याधिकारभिन्नयञन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् न स्यात्।
उदाहरणम् –
द्वैप्या – द्वीपे भवा इति विग्रहे ''द्वीपादनुसमुद्रं यञ्'' इति यञ्प्रत्यये प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुपो लुकि आदिवृद्धौ ''यचि भम्'' इति सूत्रेण भत्वादलोपे द्वैप्य इत्यस्मात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''यञश्च'' इति ङीप् प्रत्यये प्राप्ते ''अनपत्याधिकारस्यात्र ङीप्'' इति वार्तिकेन तन्निषेधे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च द्वैप्या इति रूपं सिद्धम्।
पङ्क्तिविवेचनम् –

अधिकारग्रहणात् – देवस्यापत्यं दैव्या।

ननु ''अनपत्याधिकारस्थात्र ङीप्'' इति वार्तिके अधिकारग्रहणस्य किं प्रयोजनम्? इति जिज्ञासायामुच्यते यत्– अपत्याधिकारग्रहणस्य फलमिदं यत् देवस्यापत्यम् इति विग्रहे ''देवाद्यञञौ'' इति सूत्रेण प्राग्दीव्यतीययञ्प्रत्ययोऽस्ति अतः अपत्यार्थके यञ्प्रत्ययेऽपि अपत्याधिकाराभावात् ङीपाभावे ''अजाद्यतष्टाप्'' इत्यनेन टाबेव भवति इति दिक्।

४७३ प्राचां ष्फ तद्धितः ४/१/१७

यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियाम्, स च तद्धितः।

सूत्रकारः– ष्फप्रत्ययविधायकमिदं सूत्रम्।
पदच्छेदः – प्राचाम्, ष्फः, तद्धितः। ''यञश्च'' इत्यतः यञ इत्यनुवर्तते। स्त्रियामित्यधिकृतम्।
सूत्रार्थः – यञन्तात् ष्फः प्रत्ययः वा स्यात् स्त्रीत्वे स च तद्धितः।
व्याख्या – प्राचाम् इति षष्ठ्यन्तं पदं विकल्पार्थम् अर्थात् प्राचां मतेन। 'ष्फ' इति लुप्तप्रथमान्तः विधेयो प्रत्ययः। 'तद्धिताः' इति प्रथमान्तं पदम् ष्फ प्रत्ययः तद्धितः स्यात् इति स्फुटति। 'स्त्रियाम्' इत्यस्याधिकारः। यञश्च इति सूत्रात् यञ इत्यनुवर्तते। ''प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः'' इति नियमात् यञन्तात् इत्यर्थः स्वीक्रियते।

४७४ षः प्रत्ययस्य १/३/६

प्रत्ययस्यादिः ष इत् स्यात्।

सूत्रप्रकारः – सञ्ज्ञासूत्रमिदम्।
पदच्छेदः – षः, प्रत्ययस्य इति। ''आदिर्ञिटुडवः'' इति सूत्रात् आदिः ''उपदेशेऽजनुनासिक इत्'' इत्यतः इदनुवर्तते।
सूत्रार्थः – प्रत्ययस्यादिः ष इत् भवति।

व्याख्या – 'ष:' इति प्रथमान्तं पदम्। अकार: उच्चारणार्थक:। प्रत्ययस्य इति प्रत्ययावयवस्य। अत: सूत्रान्वयो भवति–प्रत्ययावयव: आदि: ष: इत् स्यात्।

४७५ आयनेयीनीयिय: फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ७/१/२

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशा: स्यु:।

तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम्। षित्त्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे 'षिद्गौरा–' (सू. ४९८) इति वक्ष्यमाणो ङीष्। गार्ग्यायणी।

सूत्रप्रकार:– विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेद: – आयन्, एय्, ईन्, ईय्, इय् एषां द्वन्द्वात् प्रथमा बहुवचनम्। फ, ढ, ख, छ, घ एषां द्वन्द्वात् षष्ठी बहुवचनम्। फादिष्वकार उच्चारणार्थ:।

सूत्रार्थ: – प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशा: स्यु:।

व्याख्या – आयन् च एय् च ईन् च ईय् च इय् च इति विग्रहे द्वन्द्वसमासे प्रथमाबहुवचने आयनेयीनीमिय: इति विधेयादेशा:। फढखछघाम् इति षष्ठ्यन्तं समस्तपदम्। प्रत्ययादि: इति पदं फढखछघाम् इत्यस्य विशेषणत्वात् षष्ठीबहुवचने। यथासङ्ख्यमनुदेश: समानाम् इति क्रमेणान्वय: भवति– प्रत्ययादीनां फढखछघां स्थाने क्रमश: फस्य आयन्, ढस्य एय्, खस्य ईन्, छस्य ईय्, घस्य च इय् इत्येते आदेशा भवन्ति।

उदाहरणानि –

गार्ग्यायणी – यञन्तात् गार्ग्य शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''प्राचां ष्फ तद्धित:'' इति सूत्रेण ष्फ प्रत्यये ''ष: प्रत्ययस्य'' इति सूत्रेण षकारस्येत्सञ्ज्ञायाम् ''आयनेयीनीयिय: फढखछघां प्रत्ययादीनाम्'' इति सूत्रेण फस्यायन्नादेशे गार्ग्य आयन इति जाते ''यचि भम्'' इति भत्वाद् यस्येति चेति अलोपे गार्ग्यायन इत्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम् षित्वात् ''षिद्गौरादिभ्यश्च'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे च 'यचि भम्' इति भत्वात् ''यस्येति च'' इत्यकारलोपे ''अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'' इति नस्य णत्वे गार्ग्यायणी इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे गार्ग्यायणी इति रूपं सिद्धम्।

पङ्क्तिविवेचनम् –

तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम्।

ष्फप्रत्ययान्त शब्दस्य तद्धितान्तत्वात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति।

षित्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेऽपि..............................वक्ष्यमाणो ङीष्।

''उक्तार्थानामप्रयोग:'' इति नियमात् ष्फप्रत्ययेन स्त्रीत्वार्थे द्योत्ये ष्फ इत्यस्य उच्चारण: व्यर्थ: इति चेत् न। षित्वसामर्थ्यात् ''षिद्गौरादिभ्यश्च:'' इत्यनेन ङीष् प्रत्ययो भवति।

४७६ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य: ४/१/१८

लोहितादिभ्य: कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फ: स्यात्। लौहित्यायनी। कात्यायनी।

पदच्छेद: – सर्वत्र सर्व शब्दस्य सप्तम्यन्तं रूपम्। लोहितादि: गर्गाद्यन्तर्गण:। लोहित: आदि: येषामिति, कत: अन्तो येषामिति च विग्रह:। कतन्तेत्यत्र शकन्ध्वदित्वात् पररूपम्।

सूत्रार्थ: – लोहितादिभ्य: कतशब्दान्तेभ्य: यञन्तेभ्य: प्रातिपदिकेभ्य: नित्यं ष्फ: स्यात्।

व्याख्या – सर्वत्र – सर्वेषांमतेन, नित्यार्थं बोधयति। ''यञश्च'' इति सूत्रात् यञ: इत्यनुवर्तते। प्राचां ष्फ: तद्धित: इत्यत: ष्फ: तद्धित: च अनुवर्तते।

उदाहरणानि –

लौहित्यायनी – लोहितस्य अपत्यं स्त्री इत्यर्थे ''गर्गादिभ्यो यञ्'' इति यञ् प्रत्यये ञित्वात् आदिवृद्धौ भत्वादलोपे

लौहित्य इति जाते प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम् ''सर्वत्रलोहितादिकतन्तेभ्य:'' इति ष्फ प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे फस्यायन्नादेशे भत्वादलोपे लौहित्यायन इत्यस्मात् प्रातिपदिकत्वात् ''षिद्गौरादिभ्य:'' इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये लौहित्यायनी इति रूपं सिद्धम्।

कात्यायनी – कतस्य गोत्रापत्यं स्त्रीत्यर्थे गर्गादित्वात् यञि आदिवृद्धौ भत्वादलोपे ''सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य:'' इति ष्फ प्रत्यये अनुबन्धलोपे ''आयनेयीनीयिय:.'' इति फस्यायन्नादेशे भत्वादलोपे प्रातिपदिकत्वात् ''षिद्गौरादिभ्यश्च'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे सोर्हल्ङ्यादिलोपे कात्यायनी इति रूपं भवति।

४७७ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ४/१/११

आभ्यां ष्फ: स्यात्। क्रमेण टाब्ङीषोरपवाद:। 'कुर्वादिभ्यो ण्य:' (सू. ११७५)। कौरव्यायणी। 'ढक्क मण्डूकात्' (सू. ११२२) इत्यण्। माण्डूकायनी। '

पदच्छेद: – कौरव्याश्च माण्डूकाश्च इति विग्रहे द्वन्द्वसमासे पञ्चमीद्विवचने कौरव्यमाण्डूकाभ्याम्। चकारबलेन ''प्राचां ष्फ: तद्धित:'' इति सूत्रात् ष्फ:, तद्धित: इत्यनुर्वेते।

सूत्रार्थ: – कौरव्यमाण्डूकशब्दाभ्यां स्त्रियां ष्फप्रत्ययो भवति स च तद्धित:।

व्याख्या – स्त्रियाम् इस्यस्याधिकार:। कौरव्य शब्दात् प्राप्तं टापं माण्डूक शब्दाच्च प्राप्तं ङीपमपवादत्वेन बाधते।

उदाहरणानि –

कौरव्यायणी – कुरो: अपत्यं स्त्रीत्यर्थे ''कुर्वादिभ्योण्य:'' इति ण्यप्रत्यये ''ओर्गुण:'' इति गुणे 'वान्तो यि प्रत्यये' इति अवादेशे आद्यचो वृद्धौ कौरव्य इत्यस्मात् प्राप्तं टापं प्रबाध्य ''कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च'' इति सूत्रेण ष्फ प्रत्यये फस्यायन्नादेशे भत्वादलोपे प्रातिपदिकत्वात् सौ ''षिद्गौरादिभ्यश्च'' इति ङीषि भत्वादलोपे सोर्हल्ङ्यादिलोपे कौरव्यायनी इति जाते ''अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'' इति नस्य णत्वे कौरव्यायणी इति रूपं सिद्धम्।

माण्डूकायनी – मण्डूकस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थे ''ढक् च मण्डूकात्'' इति सूत्रेण अणि आद्यचो वृद्धौ अलोपे माण्डूक इति प्रातिपदिकात् 'टिड्ढाणञ्.' इति ङीपं प्रबाध्य ''कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च'' इति ष्फ प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे फस्यायन्नादेशे भत्वादलोपे माण्डूकायन इत्यस्मात् ''षिद्गौरादिभ्यश्च'' इति ङीषि भत्वादलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे माण्डूकायनी इति रूपं भवति।

आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा. २४३३)। आसुरायणी।

पदच्छेद: – आसुरे:, उपसङ्ख्यानम्।

वार्तिकार्थ: – आसुरिशब्दस्य ष्फ: स्यात् स्त्रीत्वे घोत्ये।

उदाहरणम् –

आसुरायणी – असुरस्य अपत्यं स्त्रीत्यर्थे 'अत इञ्' इति इञि प्रत्यये प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि आघच: वृद्धौ भत्वादलोपे आसुरि इत्यस्मात् स्त्रीत्वविवक्षायाम् ''आसुरेरूपसङ्ख्यानम्'' इति वार्तिकेन ष्फ प्रत्यये अनु.लोपे फस्यायन्नादेशे भसञ्ज्ञायाम् यस्येति चेतीकारलोपे नस्य णत्वे प्रातिपदिकत्वात् ''षिद्गौरादिभ्यश्च'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वाद् ''यस्येति च'' इत्यकारलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे आसुरायणी इति रूपं सिद्धम्।

४७८ वयसि प्रथमे ४/१/२०

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। कुमारी।

सूत्रप्रकार: – विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेद: – वयसि, प्रथमे इति। 'अजाद्यतष्टाप्' इति सूत्रात् 'अत:' इत्यनुवर्तते प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतं विशेष्यते च। तदन्तविधि:। ऋन्नेभ्यो ङीप् इत्यत: ङीबनुवर्तते।

सूत्रार्थ: – प्रथमे वयसि अर्थे विद्यमानात् अदन्तप्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात्।

व्याख्या – प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः। तच्च कौमारं यौवनं वार्धकं चेति त्रिधा भवति। मनुना उक्तम् –

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति।।

चतुर्विधं वयः इति केचन वदन्ति –

आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम्।
तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति।।

उदाहरणम् –

कुमारी – कुमार शब्दात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''वयसि प्रथमे'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे ''यचि भम्'' इति भसञ्ज्ञायाम् ''यस्येति च'' इत्यलोपे कुमारी इति जाते ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे कुमारी इति रूपं भवति।

'वयस्यचरम इति वाच्यम्' (वा. २४३५)। वधूटी। चिरण्टी। वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ। अतः किम्? शिशुः। कन्याया न, 'कन्यायाः कनीन च' (सू. १११९) इति निर्देशात्।

पदच्छेदः – वयसि, अचरमे, इति वाच्यम्।

वार्तिकार्थः – अन्त्यवयभिन्नवयोवाचिनोऽदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीप् स्यात्।

उदाहरणानि –

वधूटी – वधूटशब्दात् ''वयस्यचरमे इति वाच्यम्'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च वधूटी इति रूपं सिद्धम्। एवमेव – चिरण्टी (चिरेण अटति) इति रूपं सिद्ध्यति।

वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ अतः 'वयसि प्रथमे' इत्यनेन ङीप् न भवति।

अतः किम्? शिशुः–ननु 'वयसि प्रथमे' इति सूत्रे अतः 'इति पदं नानुवर्तेत तदा' शिशुः इति उकारान्तात् प्रथमवचोवाचिनः शब्दात् अपि ङीपः प्राप्तिर्भवति तन्नभवेत्।

४७९ द्विगोः ४/१/२१

अदन्ताद् द्विगोर्ङीप् स्यात् त्रिलोकी। अजादित्वात्–त्रिफला। त्र्यनीका। (सेना)।

सूत्रप्रकारः – ङीब्विधायकं सूत्रम्।

पदच्छेदः – 'द्विगोः' इति द्विगुसमासबोधकं पञ्चम्यन्तं पदम्।

अनुवृत्तिः – ''अजाद्यतष्टाप्'' इति सूत्रात् अतः, ऋन्नेभ्योङीप् इत्यतः ङीप् इति चानुवर्तते।

सूत्रार्थः – अदन्तात् द्विगोः स्त्रियाम् ङीप् स्यात्।

व्याख्या – 'स्त्रियाम्' इत्यस्य सूत्रेऽधिकारः।''अतः'' इति ''द्विगोः'' इत्यस्य विशेषणम्, ततः ''येनविधिस्तदन्तस्य'' इति तदन्तविधिः भवति।

उदाहरणम् –

त्रिलोकी – त्रयाणां लोकानां समाहारः इति विग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेच'' इति समासे ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम् सुपो लुकि 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति वचनात् त्रिलोक इत्यस्य स्त्रीत्वे 'द्विगोः' इति ङीपि अनुबन्धलोपे च भसञ्ज्ञायाम् 'यस्येति च' इति अलोपे त्रिलोकी इति जाते सु प्रत्यये सोहल्ङ्यादिलोपे त्रिलोकी इति रूपं भवति।

त्रिफला–त्र्यनीका – त्रयाणां फलानां समाहारः, त्रयाणाम् अनीकानां समाहारः इति विग्रहे तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति द्विगुसमासे प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि त्रिफल–त्र्यनीक इति शब्दाभ्यां ''द्विगोः'' इति ङीपि प्राप्ते तं प्रबाध्य अजादिगणे पाठात् ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च त्रिफला त्र्यनीका इति भवति।

४८० अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ४/१/२२

अपरिमाणान्ताद् बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीब्न स्यात् तद्धितलुकि सति। पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। आर्हीयष्ठक्। तस्य 'अध्यर्ध-' (सू. १६९३) इति लुक्। द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता। द्व्याचिता। द्विकम्बल्या। परिमाणान्तात्तु द्व्याढकी। तद्धितलुकि किम्? समाहारे पञ्चाश्वी।

सूत्रप्रकारः – ङीब्निषेधकं विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – अपरिमाणञ्च बिस्तश्च आचितश्च कम्बल्यञ्चेति विग्रहे द्वन्द्वे समासे पञ्चमी बहुवचने अपरिमाण बिस्ताचितकम्बल्येभ्यः इति। ''द्विगोः'' इति 'ऋन्नेभ्योङीप्' इति सूत्रात् ङीबनुवर्तते। प्रातिपदिकात्, स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः।

सूत्रार्थः – अपरिमाणान्ताद् बिस्तान्तात् आचितान्तात् कम्बल्यन्ताच्च द्विगोः प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् न भवति तद्धितलुकि सति।

उदाहरणानि –

पञ्चाश्वा – पञ्चभिः अश्वैः क्रीता इति विग्रहे ''तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेस्य'' इति समासे तेन क्रीतम् इति ठकि ''अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्'' इति ढकः लुकि पञ्चाश्व इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् ''द्विगोः'' इति सूत्रेण ङीपि प्राप्ते ''अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि'' इति तन्निषेधे अजाद्यतष्टाप् इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते पञ्चाश्वा इति रूपं सिद्धम्।

द्विबिस्ता – द्वौ बिस्तौ पचति इत्यर्थे ''तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च'' इति समासे ''सम्भवत्यवहरतिपचति'' इति ठकि ''अध्यर्धपूर्वाद्.'' इति सूत्रेण ठको लुकि द्विबिस्त इत्यस्मात् ''द्विगोः'' इति प्राप्तं ङीपं प्रबाध्य अपरिमाण बिस्ताचित कम्बल्येभ्यो न तद्धि न लुकि इति तन्निषेधे अजाद्यतष्टाप् इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते द्विबिस्ता इति रूपं सिद्धम्।

द्व्याचिता – द्वौ आचितौ वहति इत्यर्थे ''तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च'' इति समासे ''आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्'' इति ठञि ''अध्यर्धपूर्वाद् इति ठञः लुकि ''इको यणचि'' इति इकारस्य यणादेशे द्व्याचित इत्यस्मात् ''द्विगोः'' इति ङीप् प्रत्यये प्राप्ते ''अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धित लुकि'' इति तन्निषेधे अजाद्यतष्टाप् इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते द्व्याचिता इति रूपं सिद्धम्।

द्विकम्बल्या – द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रीता इत्यर्थे ''तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च'' इति समासे ''तेन क्रीतम्'' इति ठकि ''अध्यर्धपूर्वाद्'' इति ठको लुकि द्विकम्बल्य इत्यस्मात् द्विगोः इति ङीपि प्राप्ते ''अपरिमाणबिस्ताचित.'' इति निषेधे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कृते द्विकम्बल्या इति रूपं सिद्धम्।

परिमाणान्तात्तु द्व्याढकी –

यदि ''अपरिमाणबिस्ताचित॰'' इति सूत्रे ''नतद्धितलुकि'' इति पदं न स्यात् तदा द्वौ आढकौ पचति इत्यर्थे समासे ''अढाकाचि तपात्रात्.'' इति ठञि ''अध्यर्धपूर्वाद्.'' इति ठञो लुकि द्व्याढक इत्यस्मात् ''द्विगोः'' इति ङीपि द्व्यढकी इति रूपं भवति। सूत्रे द्विबिस्ता इत्यादिषु परिमाणान्तात् शब्दात् ङीप् वारणार्थम् बिस्तादि ग्रहणमस्ति।

तद्धितलुकि किम् – पञ्चाश्वी –

सूत्रे तद्धितलुकि अर्थात् तद्धितप्रत्ययस्य लुकि सत्येव ङीब्निषेधो भवति। पञ्चाश्वी इत्यत्र पञ्चानामश्वानां समाहारः इत्यर्थे समासे ''द्विगोः'' इत्यनेन ङीप् भवत्येव।

ध्यातव्यः – परिमाणवाचकपारिभाषिक शब्दाः –

गुञ्जाः पञ्च तु माषः स्यात्ते सुवर्णस्तु षोडश।
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम्।।

पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम्।
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः।। इति स्मृतिः।

४८१ काण्डान्तात् क्षेत्रे ४/१/२३

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि। द्वे काण्डे प्रमाणस्या द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः। 'प्रमाणे द्वयसच-' (सू. २८३८) इति विहितस्य मात्रचः 'प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्यम्' (वा. ३१२९-३०) इति लुक्। क्षेत्रे किम्? द्विकाण्डी रज्जुः।

सूत्रप्रकारः - निषेधविधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः - काण्डान्तात्, क्षेत्रे इति। 'द्विगोः' इति सूत्रमनुवर्तते ''अपरिमाणबिस्ताचित.'' इति सूत्रात् 'न तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तते। 'अजाद्यतष्टाप्' इति सूत्रात् अतः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - क्षेत्रेऽर्थे काण्डान्तात् द्विगोः अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां तद्धितलुकि सति ङीप् न भवति।

व्याख्या - काण्डः अन्तः यस्य, तस्मात् काण्डान्तात्। क्षेत्रे-क्षेत्रविषये 'द्विगोः' इति सूत्रेण प्राप्तस्य ङीपः निषेधो भवति तद्धितलुकि सति। स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य चाधिकारः।

उदाहरणम् -

द्विकाण्डा - द्वे काण्डे प्रमाणस्याः इति विग्रहे ''तद्धितार्थोत्तरपद समाहारे च इति समासे'' प्रमाणे द्वयसज्दध्नञ्मात्रचः इति सूत्रेण मात्रच्प्रत्यये ''प्रमाणे लः द्विगोर्नित्यम्'' इति मात्रचो लुकि प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि द्विकाण्ड शब्दात् 'द्विगोः' इति ङीप् प्रत्यये प्राप्ते ''काण्डान्तात् क्षेत्रे'' इति सूत्रेण तन्निषेधे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे द्विकाण्डा (क्षेत्रभक्तिः) इति रूपं सिद्धम्।

पङ्क्तिविवेचनम् -

क्षेत्रे किम्? द्विकाण्डी रज्जुः

ननु सूत्रे ''क्षेत्रे'' इति पदं न स्यात् तदा का हानिः? इति जिज्ञासायाम् उच्यते यत् - द्विकाण्डी रज्जुः इत्यत्र रज्जुविषयके अर्थेऽपि ङीपः निषेधो भवति तन्न भवेत्।

४८२ पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ४/१/२४

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद् द्विगोर्ङीब्वा स्यात् तद्धितलुकि।
द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी, द्विपुरुषा वा परिखा।

सूत्रप्रकारः - ङीप्विकल्पविधायकं सूत्रम्।

पदच्छेदः - पुरुषात्, प्रमाणे, अन्यतरस्याम् इति त्रीणि पदानि।

अनुवृत्तिः - ''द्विगोः'' इति सूत्रमनुवर्तते। ''अपरिमाणबिस्ताचित.'' इति सूत्रात् 'तद्धितलुकि' इति 'ऋन्नेभ्योङीप्' इत्यतः ङीबनुवर्तते।

सूत्रार्थः - प्रमाणेऽर्थे द्विगुसञ्ज्ञकात् पुरुषान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् विकल्पेन भवति तद्धितलुकि सति।

व्याख्या - 'प्रातिपदिकात्' 'स्त्रियाम्' इत्यस्य चाधिकारः। 'पुरुषात्' इति पदम् प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणम् तदन्तविधिना पुरुषान्तात् इत्यर्थो भवति। अन्यतरस्याम् विकल्पेन भवति इत्यर्थः।

उदाहरणानि -

द्विपुरुषी - द्विपुरुषा वा परिखा- द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः इत्यर्थे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति द्विगुसमासे ''प्रमाणे द्वयसज्दध्नञ्मात्रचः'' इति मात्रचि ''प्रमाणे लः द्विगोर्नित्यम्'' इत्यनेन मात्रचः लुकि प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि द्विपुरुष शब्दात् ''द्विगोः'' इति ङीपि प्राप्ते ''अपरिमाणबिस्ताचित.'' इति तन्निषेधे प्राप्ते तमपि प्रबाध्य पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् इत्यनेन विकल्पेन ङीपि अनुबन्धलोपे द्विपुरुष+ई इति 'यचि भम्' इति भसञ्ज्ञायाम्

'यस्येति च' इत्यकारलोपे स्वादिकार्ये स द्विपुरुषी इति रूपं ङीप् विकल्पपक्षे "अजाद्यतष्टाप्" इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च द्विपुरुषा इति रूपं भवति।

ध्यातव्यः -

परिखा - दुर्गं परितः तत्संरक्षणार्थो जलाशयः परिखा।

४८३. ऊधसोऽनङ् ५/४/१३१।। ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम्। इत्यनङि कृते डाब्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु।

सूत्रप्रकारः - अनङ्विधायकमिदं सूत्रम्।

पदच्छेदः - ऊधसः, अनङ् इति।

अनुवृत्तिः - "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः" इति सूत्रात् 'बहुव्रीहौ' इत्यनुवृत्त्य षष्ठ्या विपरिणम्यते, ऊधसः इत्यनेन विशेष्यते। "येन विधिस्तदन्तस्य" इति विशेषणात् तदन्तविधिः। अनङ् इत्यस्य ङित्वात् "ङिच्च" इति ऊधस् इत्यस्य सकारस्यानङ् स्यात्। 'स्त्रियाम्' "प्रातिपदिकात्" इत्यस्य चाधिकारः।

सूत्रार्थः - ऊधश्शब्दान्तस्य बहुव्रीहेः स्त्रियाम् अनङादेशो भवति।

४८४ बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ४/१/२५

ऊधोऽन्ताद् बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात् स्त्रियाम्। कुण्डोध्नी। स्त्रियाम् किम्? कुण्डोधो धैनुकम्। इहानङ्ङपि न, तद्विधौ '**स्त्रियाम्**' (**वा. ३३६७**) इत्युपसंख्यानात्।

सूत्रप्रकारः - विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः - बहुव्रीहेः, ऊधसः, ङीष् इति। स्त्रियाम् इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः - ऊधोऽन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः -

कुण्डोध्नी - कुण्डमिव ऊधो यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे "ऊधसोऽनङ्" इति ऊधस् इत्यस्य सस्य अनङादेशे कुण्ड सु ऊध अन् स् "अतो गुणे" इति पररूपे प्रातिपदिकत्वात् सुपोलुकि "आद्गुणः" इति गुणे कुण्डोधन् इत्यस्मात् अन उप धालोपिनोऽन्यतरस्याम् इति विकल्पेन ङीपि प्राप्ते तं प्रबाध्य डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् इति विकल्पेन डाप् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य "बहुव्रीहेरूधसो ङीष्" इति ङीषि अनुबन्धलोपे कुण्डोधन्+ई इति जाते "यचि भम्" इति भत्वात् "अल्लोपोऽनः" इति अनोऽकारस्य लोपे सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे कुण्डोध्नी इति रूपं सिद्धम्।

पङ्क्तिविवेचनम् -

स्त्रियाम् किम्? कुण्डोधो धैनुकम्

ननु ऊधसोऽनङ् इति सूत्रे स्त्रियाम् इत्यस्याधिकारः न स्यात् तदा कुण्डमिव ऊधः यस्य तत् कुण्डोधः धेनुकम् इत्यत्र नपुंसकलिङ्गेऽपि अनङः प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत्।

४८५ सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप् ४/१/२६

ङीषोऽपवादः। द्व्यूध्नी। अत्यूध्नी। बहुव्रीहेरित्येव। ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः।

पदच्छेदः - संख्याव्ययादेः, ङीप्।

अनुवृत्तिः - बहुव्रीहेरूधसो ङीष् इत्यतः बहुव्रीहेः ऊधसः इत्यनुवर्तेते।

सूत्रार्थः - संख्यादेः अव्ययादेः च ऊधोऽन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् स्यात्।

व्याख्या - संख्या च अव्ययञ्चेति संख्याव्यये। संख्याव्यये आदिनी यस्य सः तस्य संख्याव्ययादेः। ङीप् इति विधेयः प्रत्ययः। ङीषोऽपवादः। स्त्रियाम् प्रातिपदिकात् इत्यस्य चाधिकारः।

रूपलेखनप्रकारः –

द्व्यूध्नी – द्वे ऊधसी यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे 'ऊधसोऽनङ्' इति ऊधसः सस्यानङि प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि द्वि ऊधन् इति जाते 'इको यणचि' इतीकारस्य यणि द्व्यूधन् इत्यस्मात् स्त्रीत्वे ''बहुव्रीहेरूधसोङीष् इति प्राप्तं ङीषं प्रबाध्य संख्याव्ययादेर्ङीप् इति ङीपि अनुबन्धलोपे भत्वात् ''अल्लोपोऽनः'' इति अकारलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे द्व्यूध्नी इति रूपं सिद्धम्।

अत्यूध्नी – अतिशयितमूधो यस्या इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे ''ऊधसोऽनङ्'' इति सस्यानङि प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि अति ऊधन् इति जाते ''इको यणचीति यणि'' बहुव्रीहेरूधसो ङीष् इति प्राप्तं ङीषं प्रबाध्य ''संख्याव्ययादेर्ङीप्'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे भसंज्ञायामल्लोपोऽनः इति अलोपे अत्यूध्नी इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे अत्यूध्नी इति रूपं सिद्धम्।

४८६ दामहायनान्ताच्च ४/१/२७

सङ्ख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात्। दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम्। द्विदाम्नी। अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र डाब्निषेधावपि पक्षे स्तः। द्विहायनी बाला।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः – दामहायनान्तात् च। 'सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप्' इति सूत्रात् संख्यादेः ङीप् चानुवर्तते। बहुव्रीहेरुधसोङीष् इत्यतः बहुव्रीहेः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – संख्यादेः दामान्ताद् हायनान्ताच्च बहुव्रीहेः ङीप् स्यात्।

व्याख्या – दाम च हायनश्च इति दामहायनौ तौ अन्तौ यस्य तस्मात् दामहायनान्तात्। 'बहुव्रीहेः' इत्यस्य विशेषणौ दामहायनौ। विशेषणात् तदन्तविधेः सिद्धत्वे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्।

रूपलेखनप्रकारः –

द्विदाम्नी – द्वे दामनी यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि द्विदामन् इत्यस्मात् स्त्रीत्वे द्योत्ये डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् इति विकल्पेन डापि प्राप्ते तं प्रबाध्य ''अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्'' इति प्राप्तस्य ङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधं च प्रबाध्य दामहायनान्ताच्चेति ङीपि अनुबन्धलोपे भत्वात् ''अल्लोपोऽनः'' इति अनोऽकारस्य लोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे द्विदाम्नी इति रूपं सिद्धम्।

द्विहायनी बाला – द्वौ हायनौ यस्याः इति विग्रहे समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि द्विहायन इत्यस्मात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि प्राप्ते तं प्रबाध्य ''दामहायनान्ताच्च'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे भत्वादल्लोपे द्विहायनी इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे द्विहायनी इति रूपं सिद्धम्।

पङ्क्तिविवेचनम् –

अव्ययग्रहणाननुवृत्ते..पक्षे स्तः

अस्मिन् सूत्रे ''संख्याव्ययादेर्ङीप्'' इति सूत्रात् अव्ययादेः अनुवृत्तिः किमर्थम् न इति चेत्– उत्क्रान्तं दाम यस्याः इति विग्रहे उद्दाम शब्दात् स्त्रीत्वे डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् इति प्राप्तस्य डापः अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् पाक्षिक ङीपः निषेधो न भवति। अत्र ङीब्निषेधार्थम् अव्ययादेः ग्रहणं न कृतम्।

'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्' (वा. ५०३८)।

'वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीब्णत्वं चेष्यते' (वा. २४४१)। त्रिहायणी। चतुर्हायणी। वयसोऽन्यत्र द्विहायना, त्रिहायना, चतुर्हायना शाला।

वार्तिकार्थः (५०३८) – त्रिचतुर्भ्यां शब्दाभ्यां परस्य हायनस्य नस्य णत्वं स्यात्।

वार्तिकार्थः (२४२१) – वयोवाचकस्यैव हायनशब्दस्य नस्य णत्वं स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः –

त्रिहायणी-चतुर्हायणी – त्रयो हायनाः यस्याः, चत्वारोहायनाः यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि त्रिहायन चतुर्हायन इति शब्दाभ्याम् ''दामहायनान्ताच्च'' इति ङीपि भत्वात् यस्येति चेति अकारलोपे त्रिहायनी, चतुर्हायनी इति। ''त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्'' इति नस्य णत्वे सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे त्रिहायणी, चतुर्हायणी इति सिद्धम्।

द्विहायना – त्रिहायना – चतुर्हायना – इत्यत्र हायन शब्दः वयोवाचको नास्ति अपितु कक्षवाचकः वर्तते। अतः बहुव्रीहौ समासे अपि ''वयोवाचकस्यैवहायनस्य ङीब्णत्वं चेष्यते इति वार्तिकेन निषेधात् ''दामहायनान्ताच्च'' इत्यस्य प्रवृत्तिर्न भवति। ''अजाघतष्टाप्'' इति टापि सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च द्विहायना, त्रिहायना चतुर्हायना इत्येव रूपं भवति।

४८७ नित्यं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः ४/१/२९

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् स्यात् सञ्ज्ञाच्छन्दसोः। सुराज्ञी नाम नगरी। अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव। वेदे तु शतमूर्ध्नी।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः – नित्यम्, सञ्ज्ञाछन्दसोः इति पदद्वयम्।

अनुवृत्तिः – ''अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्'' इति सूत्रात् अन, उपधालोपिनः इत्यनुवर्तते। ''बहुव्रीहेरुधसो ङीष्'' इति सूत्रात् बहुव्रीहेः इत्यनुवर्तते। ''संख्याव्ययादेर्ङीप्'' इति सूत्रात् ङीप् इत्यनुवर्तते। स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य चाधिकारः। अनः इति पदं ''बहुव्रीहेः'' इत्यस्य विशेषणम्। विशेषणात् तदन्तविधिः।

सूत्रार्थः – उपधालोपिनः अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः संज्ञायां छन्दसि च स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीप् स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः –

सुराज्ञी नाम नगरी – सु – शोभनः राजा यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि सुराजन् इत्यस्मात् स्त्रीत्वे धोत्ये ''अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्'' इति विकल्पेन ङीपि प्राप्ते तं प्रबाध्य नित्यं सञ्ज्ञाछन्दसोः इति ङीपि अनुबन्धलोपे ''यचि भम्'' इति भत्वाद् ''अल्लोपोऽनः'' इति अनोऽकारस्य लोपे सुराज्न्+ई इति जाते ''स्तोः श्चुना श्चुः'' इति श्चुत्वे सुराज्ञी इति जाते सु प्रत्यये ''हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्.'' इति सुलोपे सुराज्ञी इति रूपं सिद्धम्।

सञ्ज्ञाभिन्नार्थे ''अन उपधालोपिनोऽन्यतर स्याम्'' इत्यनेन विकल्पेन ङीप् भवति सुराज्ञी-सुराजा इति रूपं भवति।

शतमूर्ध्नी – शतं मूर्धानो यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे शतमूर्धन् शब्दात् वेदे स्त्रीत्वे द्योत्ये ''नित्यं सञ्ज्ञाछन्दसोः'' इति सूत्रेण ङीपि अनुबन्धलोपे भत्वादनोऽकारस्य लोपे शतमूर्ध्नी इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे शतमूर्ध्नी इति रूपं भवति।

४८८ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ४/१/३०

एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् सञ्ज्ञाछन्दसोः। 'अथो त इन्द्रः केवलीर्विशः' 'मामकी तनू'। भागधेयी। पापी। अपरी। समानी। आर्यकृती। सुमङ्गली। भेषजी। अन्यत्र केवला इत्यादि। मामकग्रहणं नियमार्थम्, अण्यन्तत्वादेव सिद्धेः। तेन लोकेऽसञ्ज्ञायां च मामिका।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्

पदच्छेदः – केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, समान, आर्यकृत, सुमङ्गल, भेषज-इत्येतेभ्य नवभ्यः इत्यर्थः।

अनुवृत्तिः – नित्यं सञ्ज्ञाछन्दसोः इति सूत्रमनुवर्तते।

सूत्रार्थः – एभ्यो नवप्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीत्वे द्योत्ये संज्ञायां छन्दसि च स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीप् स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः –

अथोत इन्द्र केवलीः विशः – इत्यत्र केवल शब्दात् प्रातिपदिकात् वेदे स्त्रीत्वे द्योत्ये ''केवलमामक भागधेयपापापरसमानार्य कृत सुमङ्गल भेषजाच्च'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे केवली इति जाते शस् प्रत्यये अनु.लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रुत्वेविसर्गे च कृते केवलीः इति रूपं सिद्धम्।

मामकी तनू – 'मम' इयमित्यर्थे ''युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च'' इत्यणि ''तवकममकावेकवचने'' इति ममकादेशे ''तद्धितेष्वचामादेः'' इति आदिवृद्धौ मामक इत्यस्मात् ''केवलमामक भागधेय.'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे मामकी इत्यस्मात् ङिविभक्तौ ''सुपां सुलुक्.'' इति सूत्रेण ङेर्लुकि मामकी इति रूपं सिद्धम्।

भागधेयी – भाग शब्दात् धेयप्रत्यये भागधेय इत्यस्मात् ''केवलमामक.'' इति ङीपि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च भागधेयी इति रूपं सिद्धम्।

पापी – पापमस्ति अस्य इत्यर्थे ''अर्श आदिभ्योऽच्'' इति अच्प्रत्यये पाप शब्दात् स्त्रीत्वे ''केवलमामकभागधेय.'' इति सूत्रेण ङीपि अनु.लोपे स्वादिकार्ये च पापी इति रूपं सिद्धम्। लोके–पापा इति रूपं भवति।

सुमङ्गली – वध्वाः इयं सञ्ज्ञा। सुमङ्गल शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायाम् ''केवलमामक'' इति सूत्रेण ङीपि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च सुमङ्गली इति रूपं भवति।

वेदे तु सुमङ्गल शब्दात् ''छन्दसी वनिपौ'' इति ई प्रत्यये सुमङ्गली इति जाते सु प्रत्यये अङ्चन्तत्वात् सुलोपाभावे सस्य रुत्वविसर्गौ सुमङ्गलीः इति भवति। वेदे प्रयोगः – सुमङ्गलीरियं वधूः।

भेषजी – भेषज शब्दात् वेदेऽर्थे ''केवल मामक.'' इति ङीपि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च भेषजी इति रूपं भवति।

पङ्क्तिविवेचनम् –

मामकग्रहणं नियमार्थम्, अण्णन्तत्वादेवसिद्धेः।

मामकशब्दः अण्णन्तः वर्तते ''टिड्ढाणञ्.'' इत्यनेन ङीपि सिद्धे केवलमामक. इति सूत्रे किमर्थं ग्रहणम् इति प्रश्ने? उच्यते भाष्येनियमार्थोऽयम् आरम्भः। मामक शब्दात् सञ्ज्ञाछन्दसोरेव। क्व माभूत्? मामिका बुद्धिरिति अर्थात् लोके असञ्ज्ञायाञ्च ङीप्प्रत्ययो न भवति।

४८९ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ४/१/३२

एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात्। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (सू. ३०६)। गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते। तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तश्शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयास्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुब्निपात्यते। 'पतिवत्नी' इत्यत्र तु वत्वं निपात्यते। अन्तर्वत्नी। पतिवत्नी। प्रत्युदाहरणं तु – र्अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः। पतिमती पृथिवी।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः – अन्तर्वत्पतिवतः, नुक्।

सूत्रार्थः – अन्तर्वत्–पतिवत् प्रातिपदिकयोः स्त्रियां नुक् स्यात्।

व्याख्या – अन्तर्वत्–पतिवत्–शब्दौ निपातनात् सिद्धौ। षष्ठीद्विवचने अन्तर्वत्पतिवतोः इति। कित्वसामर्थ्याद् नुगागमः, न तु प्रत्ययः। कित्वादन्त्यावयवः। स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य चाधिकारः।

उदाहरणानि –

अन्तर्वत्नी– गर्भिण्यामर्थे अन्तःशब्दात् ''अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्'' इति मतुपि नुकि आगमे च निपातिते अन्तर्वत्न् इति जाते ''ऋन्नेभ्योङीप्'' इति ङीप् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे अन्तर्वत्नी इति रूपं भवति।

पतिवत्नी – सधवायां स्त्रियामर्थे पतिशब्दात् मतुपि पतिमत् इति जाते ''अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्'' इति मस्य वत्वे नुकि

चान्ते निपातिते पतिवत् इति जाते ''ऋन्नेभ्योङीप्'' इति ङीपि अनुबन्धलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे पतिवत्नी इति रूपं सिद्धम्।

प्रत्युदाहरणम् –

पतिमती पृथ्वी – अत्र पति शब्दस्य राजनि अर्थे विद्यमानत्वात् ''अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्'' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति। ''उगितश्च'' इति सूत्रेण ङीप् भवति। भत्वादलोपे पतिमती इति रूपं भवति।

४९० पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ४/१/३३

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे।

वशिष्ठस्य पत्नी। तत्कर्तृकस्य यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः। दम्पत्योः सहाधिकारात्।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः – पत्युः, नः यज्ञसंयोगे इति च्छेदः।

सूत्रार्थः – अनुपसर्जनपतिशब्दस्य स्त्रियां नकारादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे सति।

व्याख्या – 'पत्युः' इति षष्ठ्यन्तं पदम्। नः प्रथमान्तः विधेयः आदेशः। 'न' इत्यकार उच्चरणार्थः। यज्ञसम्बन्धे-यज्ञेन (सहस्वामितया) सम्बन्धः। स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात्, अनुपसर्जनात् इत्यस्य चाधिकारः।

रूपलेखनप्रकारः –

वसिष्ठस्य पत्नी – अत्र पति शब्दात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''पत्युर्नो यज्ञसंयोगे'' इति सूत्रेण पति शब्दस्य इकारस्य नकारादेशे पत्न् इति जाते ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति ङीपि सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे पत्नी इति रूपं भवति।

४९१ विभाषा सपूर्वस्य ४/१/३४

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात्।

गृहस्य पतिः गृहपतिः, गृहपत्नी। 'अनुपसर्जनस्य' इतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम्, किं तु तदन्तस्य। तेन बहुव्रीहावपि। दृढपत्नी, दृढपतिः। वृषलपत्नी, वृषपतिः। अथ 'वृषलस्य पत्नी' इति व्यस्ते कथमिति चेन्न, पत्नीव पत्नीत्युपचारात्। यद्वा, आचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विप्। अस्मिंश्च पक्षे- पत्नियौ, पत्नियः, इतीयङ्विषये विशेषः। सपूर्वस्य किम्? गवां पतिः स्त्री।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः – विभाषा, सपूर्वस्य।

अनुवृत्तिः – ''पत्युर्नो यज्ञसंयोगे'' इति सूत्रात् पत्युर्नः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – पूर्वावयवसहितस्य अनुपसर्जनस्य पति शब्दान्त प्रातिपदिकस्य स्त्रियां नकारादेशः स्यात् विकल्पेन।

व्याख्या – विद्यमानः पूर्वः यस्य सः तस्य। प्रातिपदिकात्, अनुपसर्जनात् स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः। प्रातिपदिकात् इति पदं षष्ठ्यां विपरिणमते पत्युः इत्यनेन विशेष्यते। विशेषणात् तदन्तविधिः।

उदाहरणानि –

गृहपतिः-गृहपत्नी – गृहस्य पतिः स्वामिनीत्यर्थे षष्ठीतत्पुरुषे कृते गृहपति शब्दे यज्ञसंयोगाभावात् पूर्वसूत्रस्य अप्राप्तौ सत्यां ''विभाषा सपूर्वस्य'' इति पति शब्दान्तस्य विकल्पेन नकारादेशे गृहपत्न् इति जाते ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति ङीपि सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे गृहपत्नी इति रूपं भवति।

ङीन्नत्वयोरभावे गृहपतिः इति रूपं भवति।

दृढपत्नी-दृढपतिः – सूत्रे अनुपसर्जनात् इति पतिशब्दान्तस्य विशेषणम्। अतः दृढः पतिः यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ अपि दृढपति शब्दात् ''विभाषासपूर्वस्य'' इति विकल्पेन ङीन्नत्वयोः कृतयोः दृढपत्नी-दृढपतिः इति रूपद्वयं भवति।

वृषलपत्नी-वृषपतिः – वृषलस्य पतिः इति विग्रहे समासे यज्ञसंयोगाभावे रक्षिका इत्यर्थे वृषलपति शब्दात् स्त्रीत्वे

''विभाषा सपूर्वस्य'' इति पति शब्दान्तस्य नत्वे 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीपि अनुबन्धलोपे स्वादिकार्ये च कृते वृषलपत्नी-वृषलपतिः इति रूपं द्वयं भवति।

पङ्क्तिविवेचनम् -

अथ वृषलस्य पत्नी..कर्तरि क्विप्।

''विभाषा सपूर्वस्य'' इति सूत्रं समस्ते एव ङीन्नत्व विधानाय प्रवर्तते। अत्र प्रश्नो भवति यत् व्यस्ते-असमस्ते 'वृषलस्य पत्नी' इत्यत्र वृषलस्य यज्ञसंयोगाभावात् पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इत्यस्याप्रवृत्या सपूर्वत्वाभावाच्च अस्य सूत्रस्याप्रवृत्याः ''वृषलस्य पत्नी'' इति प्रयोगः कथं भवति? अत्रोच्यते - यज्ञसंयुक्तायां द्विजादिभार्यायां यः पत्नी शब्दः व्युत्पाद्यते तस्यैव अयज्ञसंयुक्तायां पाणिग्रहणादिधर्मपुरस्कारेण लक्षणावृत्या प्रयोगः क्रियते।

अथवा पत्नी इवाचरति इत्यर्थे क्विप् प्रत्यये, आचारक्विबन्तात् पुनः कर्तरि अर्थे क्विप् प्रत्यये कृते पत्नी शब्दो व्युत्पाद्यते, तस्यैवात्र प्रयोगो बोध्यः।

सपूर्वस्य किम्? गवां पतिः स्त्री

सूत्रे यदि 'सपूर्वस्य' इति पदं न स्यात् तदा गवां पतिः इति वाक्ये असमस्ते अपि ङीन्नत्वयोः प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत् इति।

४९२ नित्यं सपत्न्यादिषु ४/१/३५

पूर्वविकल्पापवादः। समानस्य सभावोऽपि निपात्यते।

समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी। एकपत्नी। वीरपत्नी।

सूत्रप्रकारः - विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः - नित्यम्, सपत्नी, आदिषु इति च्छेदः।

अनुवृत्तिः - पत्युर्नोयज्ञसंयोगे इति सूत्रात् पत्युर्नः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - सपत्न्यादिगणपठितपति शब्दान्तस्रू नकारादेशः स्यात्।

व्याख्या - ''नित्यं सपत्न्यादिषु'' इति सूत्रे ''सपत्न्यादिषु इति विषये सप्तमी।

उदाहरणानि - सपत्नी, एकपत्नी, वीरपत्नी इति।

रूपलेखनप्रकारः -

सपत्नी - समानः पतिः यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे समानस्य निपातनात् स इत्यादेशे सपति इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे ''नित्यं सपत्न्यादिषु'' इति नकारान्तादेशे सपत्न् इति जाते ऋन्नेभ्यो ङीप् इति ङीपि अनुबन्धलोपे, सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे सपत्नी इति रूपं सिद्धम्।

एकपत्नी - एकः (समानः) पतिर्यस्याः इति बहुव्रीहौ समासे प्रातिपदिकत्वात् सुपोलुकि एकपति इत्यस्मात् नित्यं सपत्न्यादिषु इति नकारान्तादेशे ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति ङीपि स्वादिकार्ये च एकपत्नी इति रूपं सिद्धम्।

वीरपत्नी - वीरः पतिर्यस्याः इति बहुव्रीहौ प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि वीरपति इत्यस्मात् ''नित्यं सपत्न्यादिषु'' इति नकारान्तादेशे ''ऋन्नेभ्यो ङीप्'' इति ङीपि स्वादिकार्ये कृते वीरपत्नी इति रूपं सिद्धम्।

४९३ पूतक्रतौरै च ४/१/३६

अस्य स्त्रियाम् ऐ आदेशो ङीप् च।

'इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते' (वा. २४४९)

सूत्रप्रकारः - विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः - पूतक्रतोः, ऐ, च इति च्छेदः।

सूत्रार्थः - पूतक्रतुप्रातिपदिकात् अनुपसर्जनात् स्त्रियां ङीप् पूतक्रतोः ऐकारश्चान्तादेशः स्यात्।

व्याख्या – 'पूतक्रतोः' इति षष्ठ्यन्तं पदम्। 'ए' इति लुप्तप्रथमान्तम् आदेशपदम्। 'संख्याव्ययादेर्ङीप्' इति डीबनुवर्तते। स्त्रियाम् प्रातिपदिकात्, अनुपसर्जनात् इत्यस्य चाधिकारः। च समुच्चयार्थकः। अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषासूत्रसहायता ऐ आदेशः पूतक्रतु इत्यस्य अन्त्ये वर्णे भवति।

रूपलेखनप्रकारः –

पूतक्रतायी – पूतक्रतोः स्त्री इत्यर्थे ''पूतक्रतोरैच'' इति ङीप् प्रत्यये उकारस्य ऐकारादेशे च पूतक्रतै+ई इति जाते 'एचोऽयवायावः' इति ऐकारस्य आयादेशे पूतक्रतायी जाते सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे पूतक्रतायी इति रूपं सिद्धम्।

वा. – इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते (वा. २४४९)

वार्तिकार्थः – पूतक्रतोरै च, वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः, मनोरौ वा इति सूत्रत्रयी पुंयोगे एव विधानं करोति। यया तु क्रतवः पूताः स्यात् पूतक्रतुरेव सा –

इत्यर्थे पूतक्रतु शब्दात् पुंयोगाभावात् ङीप् ऐकारादेशश्च न भवति पूतक्रतुः इति रूपं भवति।

४९४ वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ४/१/३७

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप् च।

वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। 'हरिविष्णू वृषाकपी' इत्यमरः। 'वृषाकपायी श्रीगौर्योः' इति च। अग्नायी। कुसितायी, कुसिदायी। कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः – वृषाकपिश्च, अग्निश्च, कुसितश्च कुसिदश्च इति तेषाम् वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानाम्, उदात्तः इति पदच्छेदः।

अनुवृत्तिः – 'पूतक्रतोरैच' इति सूत्रात् ऐ च इत्यनुवर्तते। संख्याव्ययादेर्ङीप् इति सूत्रात् ङीबनुवर्तते।

सूत्रार्थः – एषां शब्दानामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप् च।

व्याख्या – प्रातिपदिकात्, अनुपसर्जनात्, स्त्रियाम् इत्यस्य च अधिकारः सूत्रे उदात्तः इति पदम् 'ऐ' इत्यस्य विशेषणपदम्। इदं सूत्रं पुंयोग एव प्रवर्तते।

उदाहरणानि –

वृषाकपायी – वृषाकपेः स्त्री इत्यर्थे वृषाकपि शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः'' इति सूत्रेण ङीप् प्रत्यये कपि इत्यस्य इकारस्य उदात्ते ऐकारे अनुबन्धलोपे वृषाकपै+ई इति जाते ''एचोऽयवायावः'' इत्यैकारस्य आयादेशे स्वादिकार्ये च वृषाकपायी इति रूपं सिद्धम्।

अग्नायी – अग्नेः स्त्रीत्यर्थे 'वृषाकप्यग्नि.' इति सूत्रेण इकारस्य उदात्ते ऐकारे ङीपि प्रत्यये च अग्नै+ई इति जाते ''एचोऽयवायावः'' इति आयादेशे सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे अग्नायी इति रूपं सिद्धम्।

कुसितायी-कुसिदायी – कुसितस्य स्त्री, कुसिदस्य स्त्री इति अर्थे ''वृषाकप्यग्निकुसित कुसिदानाम्.'' इति अन्त्यस्य अकारस्य ऐत्वे ङीपि प्रत्यये च कृते अनुबन्धलोपे ''एचोऽयवायावः'' इति आयादेशे स्वादिकार्ये च कृते कुसितायी-कुसिदायी इति रूपम्।

४९५ मनोरौ वा ४/१/३८

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा, ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च।

मनोः स्त्री मनायी, मनावी, मनुः।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः – मनोः, औ, वा इति च्छेदः।

अनुवृत्तिः – 'पूतक्रतोरैच' इत्यतः ऐ, ''वृषाकप्यग्नि.'' इति सूत्रात् उदात्तः, ''संख्यात्ययादे र्ङीप्'' इत्यतः ङीप् चानुवर्तते।

सूत्रार्थः - अनुपसर्जनात् मनु शब्दात् स्त्रियां पुंयोगे ङीप् वा भवति, मनु शब्दान्तस्य औकारः उदात्तश्च ऐकारोऽन्तादेशः वा भवति।

व्याख्या - अनुपसर्जनात्, प्रातिपदिकात्, स्त्रियाम् इत्यस्य अधिकारोऽत्र वर्तते। मनोः इत्यत्र षष्ठ्या विभक्तौ अलोऽन्त्यस्य इत्यस्योपस्थितौ मनु इत्यस्यान्तस्य उवर्णस्य औ, ऐ च भवति।

रूपलेखनप्रकारः -

मनावी-मनायी-मनुः- मनोः स्त्रीत्यर्थे 'मनोरौ वा' इत्यनेन विकल्पेन मनु शब्दान्तस्य उकारस्य औकारे ङीप् प्रत्यये च पक्षे अनेनैव सूत्रेण उकारस्य ऐकारे ङीपि च मनै+ई इति जाते "एचोऽयवायावः" इति क्रमशः औकारस्य आवादेशे ऐकारस्य च आयादेशे मनावी, मनायी इत्यस्मात् सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्याब्दिलोपे मनावी, मनायी इति रूपं भवति।

सूत्रस्य विकल्पपक्षे 'मनुः' इति रूपं भवति।

४९६ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ४/१/३९

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात् प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्, तकारस्य नकारादेशश्च। एनी, एता। रोहिणी, रोहिता। 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम् (फि.सू. ३३) इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः। 'त्र्येण्या च शलल्या' इति गृह्यसूत्रम्। त्रीण्येतान्यस्य इति बहुव्रीहिः। अनुदात्तात् किम्? श्वेता। 'घृतादीनां च' (फि.सू. २१) इत्यन्तोदात्तोऽयम्। अत इत्येव। शितिः स्त्री।

सूत्रप्रकारः- विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः- वर्णात्, अनुदात्तात्, तोपधात्, तः नः इतिच्छेदः।

अनुवृत्तिः - 'मनोरौ वा' इत्यतः वेत्यनुवर्तते। 'संख्याव्ययादेर्ङीप्' इति ङीबनुवर्तते।

सूत्रार्थः - अनुदात्तान्तः तोपधः यः वर्णवाचकः तदन्तात् अनुपसर्जनात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः तकारस्य नकारश्चादेशो वा भवति।

व्याख्या - अनुदात्तात् इति पदं "वर्णात्" इत्यस्य विशेषणम्। विशेषणात् तदन्तविधिः अनुदात्तान्तात् इति पदं भवति। 'तोपधात्' इति पदमपि वर्णात् इत्यत्रान्वितो भवति। वर्णवाचकात् तोपधात् इत्यर्थो भवति। 'नः' इत्यकारोच्चारणार्थः।

उदाहरणानि - एनी-एता, रोहिणी-रोहिता।

रूपलेखनप्रकारः-

एनी-एता- वर्णवाचकात् एत शब्दात् स्त्रीत्वे द्योत्ये वर्णादनुदात्तातोपधात्तो नः इति सूत्रेण विकल्पेन ङीपि तकारस्य नकारादेशे च इत्यकारलोपे स्वादिकार्ये च एनी इति रूपं भवति तकारङीप्विकल्पपक्षे-एता इति रूपं भवति।

रोहणी-रोहिता - रक्तवर्णवाचकात् रोहित शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये "वर्णादनुदात्तात्." इति सूत्रेण विकल्पेन ङीपि तकारस्य नत्वे च रोहिन+ई इति जाते भत्वादलोपे अट्कुप्वाङ्म्व्यवायेऽपि इति नस्य णत्वे स्वादिकार्ये रोहिणी इति रूपम्।

विकल्पपक्षे "अजाद्यतष्टाप्" इति टापि सवर्णदीर्घे रोहिता इति रूपं भवति।

पङ्क्तिविवेचनम् -

अनुदात्तात् किम्? श्वेता

ननु सूत्रे 'अनुदात्तात्' इति पदं न स्यात् तदा श्वेता इत्यत्र श्वेत शब्दात् अपि ङीपः नत्वस्य च प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत्।

'पिशङ्गादुपसंख्यानम्' (वा. २४५५)। पिशङ्गी, पिशङ्गा।

वार्तिकार्थः - पिशङ्गशब्दात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीप् वा स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः -

पिशङ्गी - पिशङ्ग शब्दात् वर्णवाचकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''अन्यतो ङीष्'' इति सूत्रेण ङीषि प्राप्ते तं प्रबाध्य ''पिशङ्गादुपसंख्यानम्'' इति वार्तिकेन विकल्पेन ङीपि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च पिशङ्गी इति रूपं सिद्धम्।

पक्षे - अजाद्यतष्टाप् इति टापि सवर्णदीर्घे पिशङ्गा इति रूपम्।

'असितपलितयोर्न' (वा. २४५३)। असिता। पलिता।

वार्तिकार्थः:- असितपलितशब्दाभ्यां ङीब्नत्वं न भवति।

रूपलेखनप्रकारः -

असिता-पलिता- असित इति कृष्णवर्णवाचकात् पलित इति श्वेतवर्णवाचकात् ''वर्णादनुदात्तात्.'' इति प्राप्तस्य ङीपः ''असितपलितयोर्न'' इति निषेधे 'अजाद्यतष्टाप्' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च असिता इति पलिता इति रूपम्।

'छन्दसि क्नमेके' (वा. २४५४)। असिक्नी। पलिक्नी। अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची, किन्तु विशुद्धवाची। तेन अवदाता इत्येव।

वार्तिकार्थः - असितपलित शब्दयोः छन्दसि स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीप् प्रत्ययः तकारस्य क्नादेशश्च भवति।

उदाहरणम् -

असिक्नी-पलिक्नी- छन्दसि स्त्रीत्वे द्योत्ये असित-पलित शब्दाभ्यां ''छन्दसि क्नमेके'' इति ङीपि तकारस्य क्नादेशे असिक्न ई, पलिक्न ई इति जाते भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च असिक्नी, पलिक्नी इति रूपं भवति।

अवदात्त शब्दस्तु न वर्णवाची अपितु विशुद्धवाची। अतः अवदाता इत्यत्र टाबेव भवति।

४९७ अन्यतो ङीष् ४/१/४०

तोपधभिन्नाद् वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात्। कल्माषी। सारङ्गी। 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' (फि.सू. ४२) इति मध्योदात्तावेतौ। अनुदात्तान्तात् किम्? कृष्णा, कपिला।

सूत्रप्रकारः - विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः:- अन्यतः ङीष् इति सूत्रे पदद्वयम्।

अनुवृत्तिः - वर्णादनुदात्तात्तोपधान्तो नः इति सूत्रात् वर्णात्, अनुदात्तात्, तोपधात् चानुवर्तते। 'अजाद्यतष्टाप्' इति अतः इत्यनुवर्तते। अनुपसर्जनात् प्रातिपदिकात्, स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः।

सूत्रार्थः - तोपधात् अन्यतः वर्णवाचकात् अनुदात्तान्तात् अनुपसर्जनात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः -

कल्माषी- कल्माष शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायाम् ''अन्यतो ङीष्'' इति सूत्रात् ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वात् ''यस्येति च'' इत्यकारलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे कल्माषी इति रूपं सिद्धम्।

सारङ्गी- सारङ्ग इत्यस्मात् ''अन्यतो ङीष्'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वादिलोपे स्वादिकार्ये सारङ्गी इति रूपं भवति।

अनुदात्तान्तात् किम्? कृष्णा

अस्मिन् सूत्रे ''अनुदात्तान्तात्'' इत्यस्यानुवृत्तिः न स्यात् तदा कृष्णा, कपिला इत्यादिषु अपि उदात्तात् ङीष् प्रत्ययस्य प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत् इति।

४९८ षिद्गौरादिभ्यश्च ४/१/४१

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात्। नर्तकी। गौरी।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः – षित्, गौरादिभ्यः, च इति।

अनुवृत्तिः – ''अन्यतो ङीष्'' इति सूत्रात् ङीषनुवर्तते।

सूत्रार्थः – षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् स्यात्।

व्याख्या – षित् च गौरादिभ्यश्चेति विग्रहे द्वन्द्वसमासे पञ्चमी बहुवचने षिद्गौरादिभ्यः इति। च इति पृथक्पदम्। प्रातिपदिकात्, अनुपसर्जनात्, स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः।

रूपलेखनप्रकारः –

नर्तकी – नृत् धातोः ''शिल्पिनि ष्वुन्'' इति ष्वुन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे वोरकादेशे ऋकारस्य गुणे नर्तक इत्यस्मात् स्त्रीत्व विवक्षायां षित्वात् ''षिद्गौरादिभ्यश्च'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे 'यचि भम्' इति भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च कृते नर्तकी इति रूपं सिद्धम्।

गौरी – गौर शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायाम् ''षिद्गौरादिभ्यः॰'' इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च गौरी इति रूपं सिद्धम्।

'आमनडुहः स्त्रियां वा' (वा. ४३७८)। अनड्वाही, अनडुही।

वार्तिकार्थः – अनडुह् शब्दात् स्त्रीत्वे आमागमः वा स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः –

अनड्वाही-अनडुही – अनडुह् शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''षिद्गौरादिभ्यश्च'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे अनडुह्+ई इति जाते ''आमनडुहः स्त्रियां वा'' इत्यामागमे अनडु आह्+ई इति जाते ''इको यणचि'' इति उकारस्य यणादेशे वकारे स्वादिकार्ये अनड्वाही इति रूपं सिद्धम्। आमागमविकल्पपक्षे अनडुही इति रूपं सिद्धम्।

'पिप्पल्यादयश्च' (ग.सू. ४७)। आकृतिगणोऽयम्।

सूत्रार्थः – पिप्पल्यादिगणपठितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीत्वे ङीष् स्यात्।

उदाहरणम् –

पिप्पली – पिप्पल शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् ''जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्'' इत्यस्याप्राप्तौ पिप्पल्यादयश्च इति गणसूत्रेण ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च पिप्पली इति रूपं सिद्धम्।

४९९ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ६/४/१४९

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात् स चेद्यः सूर्याद्यवयवः।

'मत्स्यस्य ङ्याम्' (वा. ४१९८)। 'सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च' (वा. ४१९९)। 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्' (वा. ४२००)। मत्सी। 'मातरि षिच्च' (वा. २७१०) इति षित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठाद् अनित्यः षितां ङीष्। दंष्ट्रा।

सूत्रप्रकारः – लोपविधायकं सूत्रम्।

पदच्छेदः – सूर्यश्च तिष्यश्च अगस्त्यश्च मत्स्यश्चेति विग्रहे द्वन्द्वसमासे षष्ठी बहुवचने सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानाम्, यः, उपधायाः इति।

अनुवृत्तिः – ''ढे लोपोऽकद्र्वाः'' इत्यतः लोपः इत्यनुवर्तते। भस्य इत्यस्याधिकारः। ''यस्येति च'' इति सूत्रात् ईति इत्यनुवर्तते ''नस्तद्धिते'' इत्यतः तद्धिते इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – भस्याङ्गस्योपधायाः यस्य लोपः ईति, तद्धिते च परे, यदि सः यकारः सूर्यतिष्यादीनामवयवः स्यात्।

वा. मत्स्यस्य ङ्याम् (वा. ४२९८)
वार्तिकार्थः- मत्स्यस्य यकारस्य लोपः स्यात् ङौ परे।
रूपलेखनप्रकारः -
मत्सी- मत्स्य शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''षिद्गौरादिभ्यश्च'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे ''यचि भम्'' इति भसञ्ज्ञायाम् ''मत्स्यस्य ङ्याम्'' इति निर्देशात् ''सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः'' इति सूत्रेण यकारस्य लोपे ''यस्येति च'' इति सूत्रेण अकारस्य लोपे मत्सी इति रूपं सिद्धम्।
वा. सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च (वा. ४२९९)
वार्तिकार्थः - सूर्यागस्त्ययोः भस्याङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात् छे ङौ च परे।
सूरी - सूर्यस्य स्त्री इत्यर्थे सूर्य शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''पुंयोगादाख्यायाम्'' इति ङीष् प्रत्यये अनुबन्धलोपे भसञ्ज्ञायामल्लोपे ''सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्याञ्च'' इति निर्देशात् ''सूर्यतिष्यागस्त्य.'' इति यकारस्य लोपे ''यस्येति च'' इत्यकारलोपे स्वादिकार्ये च कृते सूरी इति रूपम्।
वा. तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्।
वार्तिकार्थः - तिष्यपुष्ययोरुपधाभूतस्य भसञ्ज्ञकयकारस्य लोपः स्यात् नक्षत्रवाचकशब्दे परे।
उदाहरणानि -
तैषः-पौषः - तिष्येण युक्तः पौर्णमासः, पुष्येण युक्तः पौर्णमासः इत्यर्थे 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इति अण् प्रत्यये अनुबन्धलोपे ''तिष्यपुष्ययोः नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्'' इति निर्देशात् ''सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः'' इति यलोपे आदिवृद्धौ स्वादिकार्ये तैषः-पौषः इति रूपं सिद्धम्। स्त्रीत्वे अण्णन्तत्वात् ''टिड्ढाणञ्.'' इति ङीपि भत्वादल्लोपे स्वादिकार्ये च तैषी, पौषी इति रूपं भवति।
पंक्तिविवेचनम् - मातरि षिच्च......................षितां ङीष्। दंष्ट्रा। मातुः माता इत्यर्थे मातृ शब्दात् डामहच् प्रत्यये टिलोपे मातामह इत्यत्र आमह इत्यस्य ''मातरि षिच्च'' इति षित्वादेव ''षिद्गौरादिभ्यश्च'' इति ङीषि प्राप्तौ पुनः गौरादिगणे मातामही शब्दपाठस्य किं प्रयोजनम्? इति जिज्ञासायामुच्यते- षितां ङीष् अनित्यः वर्तते। फलतः - दंष्ट्रा- दंश् धातोः ''दाम्नीशस्युयुजस्तुतुदसिसिच्मिहपतदशनहः करणे'' इति ष्ट्रन् प्रत्यये दंष्ट्रा इति प्रयोगे षित्वेऽपि ङीष् न भवति अपितु ''अजाद्यतष्टाप्'' इत्यनेन टाबेव भवति।

५०० जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुक-कबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायो-विकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ४/१/४२

एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद् वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात्।

जानपदी वृत्तिश्चेत्, अन्या तु जापनदी। उत्सादित्वादञन्तत्वेन **'टिड्ढ-' (सू. ४७०)** इति ङीप्याद्युदात्तः। कुण्डी अमत्रं चेत्, कुण्डान्या। **'कुडि दाहे'**। **'गुरोश्च हलः' (सू. ३२८०)** इत्यप्रत्ययः। यस्तु 'अमृते जारजः कुण्डः' इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव। अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते, न तु नियम्यते। गोणी आवपनं चेत्, गोणान्या। स्थली अकृत्रिमा चेत्, स्थलाऽन्या। भाजी श्राणा चेत्, भाजान्या। नागी स्थूला चेत्, नागाऽन्या। गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम्। सर्ववाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम्। काली वर्णश्चेत्, कालान्या। नीली अनाच्छादनं चेत्, नीलाऽन्या। नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः। **'नील्या अन् वक्तव्यः' (वा. २६८०)** इत्यन्। अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र, किन्तु -
'नीलादोषधौ' (वा. २४५६)। नीली। **'प्राणिनि च' (वा. २४५८)**। नीली गौः।
'सञ्ज्ञायां वा' (वा. २४५७)। नीली, नीला। कुशी अयोविकारश्चेत्, कुशाऽन्या। कामुकी मैथुनेच्छा चेत्, कामुकाऽन्या।

कबरी केशानां सन्निवेशश्चेत्, कबराऽन्या चित्रेत्यर्थः।

सूत्रप्रकारः – ङीष्विधायकमिदं सूत्रम्।

पदच्छेदः– जानपदशब्दतः कबरपर्यन्तं जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद् इत्येकं पदम्, वृत्तितः केशवेशपर्यन्तं द्वन्द्वे समासे वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु इत्यपरं पदम्।

अनुवृत्तिः – ''अन्यतो ङीष्'' इति सूत्रात् ङीष् इत्यनुवर्तते। अनुपसर्जनात्, प्रातिपदिकात्, स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः।

सूत्रार्थः – एभ्यः एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद् वृत्त्यादिषु अर्थेषु ङीष् स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः –

जानपदी – जानपद शब्दात् प्रातिपदिकात् वृत्त्यर्थे ''जानपदकुण्डगोण.'' इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये जानपदी इति रूपं भवति।

अन्यार्थे जनपदे भवा इति विग्रहे ''उत्सादिभ्योऽञ्'' इति अञि जानपद शब्दात् ''टिड्ढाणञ्.'' इति ङीपि 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति आद्युदात्तो भवति। ङीषि तु अन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण भवतीति ज्ञेयः।

कुण्डी – कुण्ड शब्दात् अमत्रेऽर्थे (भाजनार्थे) ङीष् प्रत्यये अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे स्वादिकार्ये कुण्डी इति रूपं भवति।

गोणी – गोण शब्दात् प्रातिपदिकात् आवपनेऽर्थे ''जानपदकुण्डगोण.'' इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यये अनुबन्धलोपे भत्वादल्लोपे स्वादिकार्ये गोणी इति रूपं भवति। आवपनभिन्नेऽर्थे गोणा इति रूपं भवति।

स्थली – अपरिष्कृतायाम् अकृत्रिमायां भूमौ अर्थे ''जानपदकुण्डगोण.'' इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये स्थली इति रूपं भवति। कृत्रिमायां तु टाबेव स्थला इति रूपं भवति।

भाजी – भाज शब्दात् श्राणार्थे (पक्वान्नार्थे) ''जानपदकुण्डगोण.'' इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये भाजी इति रूपं सिद्धम्। अपक्वायाम् श्राणार्थे टापि 'भाजा' इति भवति।

नागी – नागशब्दात् स्थौल्यगुणयुक्तार्थे स्त्रियां ''जानपदकुण्डगोण.'' इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च नागी इति रूपं सिद्धम्। अन्यार्थे टापि सवर्णदीर्घे नागा इति रूपं भवति।

काली – काल शब्दात् प्रातिपदिकात् कृष्णवर्णेऽर्थे ''जानपदकुण्डगोण.'' इति सूत्रेण ङीषि भत्वादल्लोपे स्वादिकार्ये काली इति रूपं सिद्धम्। अन्यार्थे काला इत्यत्र टाबेव भवति।

नीली – नील शब्दात् प्रातिपदिकात् अनाच्छादनार्थे ''जानपदकुण्ड.'' इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये नीली इति रूपं सिद्धम्। अन्यत्र नीलवर्णरञ्जितायां शाटिकायां 'नीला' इति टापि भवति।

अनाच्छादनेऽपि सर्वत्र ङीष् न भवति अपि तु औषधौ अर्थे प्राणिनि नित्यं ङीष् भवति। सञ्ज्ञायां च विकल्पेन भवति – नीली नीला इति भवति।

कुशी – कुश शब्दात् अयोविकारेऽर्थे ''जानपद.'' इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये कुशी इति रूपं भवति। काष्ठनिर्मित शङ्कौ तु टापि कुशा इति रूपं भवति।

कामुकी – कामुक शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां मैथुनेच्छावत्यां ''जानपद.'' इति ङीषि भत्वादल्लोपे स्वादिकार्ये कामुकी इति रूपम्। अन्यत्र धनादीनामिच्छावत्यां 'कामुका' इति टापि सिद्ध्यति।

कबरी – कबर शब्दात् प्रातिपदिकात् केशविन्यासार्थे ''जानपद.'' इति ङीषि भत्वादल्लोपे स्वादिकार्ये कबरी रूपं सिद्धम्। केशविन्यासान्यार्थे चित्रायामर्थे वा टापि सवर्णदीर्घे कबरा इति रूपं भवति।

५०१ शोणात् प्राचाम् ४/१/४३

शोणी, शोणा।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्।
पदच्छेदः– शोणात्, प्राचाम् इति।
अनुवृत्तिः – अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीष् अनुवर्तते। अनुपसर्जनात्, प्रातिपदिकात्, स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः।
सूत्रार्थः – अनुपसर्जनात् शोणप्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् प्राचां मतेन।
रूपलेखनप्रकारः –
शोणी-शोणा– शोण शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''अन्यतो ङीष्'' इति सूत्रेण ङीषि प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य ''शोणात्प्राचाम्'' इति विकल्पेन ङीषि भत्वादलोपे शोणी इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे शोणी इति रूपं सिद्धम्।

विकल्पपक्षे 'अजाद्यतष्टाप्' इति टापि सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये शोणा इति रूपं सिद्धम्।

५०२ वोतो गुणवचनात् ४/१/४४

उदन्ताद् गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात्।

मृद्वी, मृदुः। उतः किम्? शुचिः। गुण इति किम्? आखुः।

'**खरुसंयोगोपधान्न**' (वा. २४६०)। 'खरुः पतिंवरा कन्या'। पाण्डुः।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्।
पदच्छेदः – वा, उतः, गुणवचनात् इति।
अनुवृत्तिः– ''अन्यतो ङीष्'' इत्यतः ङीष् अनुवर्तते। अनुपसर्जनात्, प्रातिपदिकात्, स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः।
सूत्रार्थः – उदन्तात् गुणवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा ङीष् स्यात्।
व्याख्या – उतः इति पदं प्रातिपदिकात् गुणवचनात् इत्यस्य विशेषणम् विशेषणात् तदन्तविधिः उदन्तात् इत्यर्थो भवति। गुणम् उक्तवान् इति गुणवचनः तस्मात् गुणवचनात् इति।
गुणस्य परिभाषा-महाभाष्ये–

सत्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्वप्रकृतिर्गुणः।।

अन्वयः – सत्वे निविशते, अपैति, पृथक् जातिषु दृश्यते। आधेयः च अक्रियाजश्च (यः) सः असत्वप्रकृतिर्गुणः।
उदाहरणम् –
मृद्वी-मृदुः – मृदु शब्दात् प्रातिपदिकात् गुणवाचकात् ''वोतो गुणवचनात्'' इति सूत्रेण विकल्पेन ङीषि अनुबन्धलोपे मृदु+ई इति जाते 'इको यणचि' इति यणि स्वादिकार्ये च मृद्वी इति रूपं सिद्धम्। पक्षे 'मृदुः' इति रूपं भवति।
प्रत्युदाहरणम् –

उतः किम्? शुचिः– सूत्रे 'उतः' इति पदं न स्यात् तदा 'शुचिः' इत्यत्र इकारान्तात् अपि ङीषः प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत्।

गुण इति किम्? – सूत्रे ''गुणवचनात्'' इति पदं न स्यात् तदा ''आखुः'' इति जातिविशिष्ट द्रव्यवाचकात् उदन्तात् अपि ङीषः प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत्।

वा. – खरुसंयोगोपधान्न (वा. २४६०)
वार्तिकार्थः – खरु शब्दात् संयोगोपधात् च उदन्तात् गुणवाचिनो ङीष् न स्यात्।
उदाहरणम् – खरुः पतिंवरा कन्या– इत्यत्र औत्कण्ठ्यगुणद्रव्यवाचकात् पतिंवरा इत्यर्थवाचकात् खरु शब्दात् प्रातिपदिकात्

''वोतो गुणवचनात्'' इति प्राप्तस्य ङीषः 'खरुसंयोगोपधान्न' इति वार्तिकेन निषेधे स्वादिकार्ये खरुः इति रूपं सिद्धम्।
पाण्डुः– पाण्डु शब्दात् संयोगोपधात् स्त्रीत्वे ''वोतो गुणवचनात्'' इति प्राप्तस्य ङीषः ''खरुसंयोगोपधान्न'' इति निषेधो भवति। स्वादिकार्ये च पाण्डुः इति रूपम्।

५०३ बह्वादिभ्यश्च ४/१/४५

एभ्यो वा ङीष् स्यात्। बह्वी, बहुः।

'कृदिकारादक्तिनः' (ग.सू. ५०)। रात्रिः, रात्री। 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' (ग.सू. ५१)। शकटिः। अक्तिन्नर्थात् किम्? अजननिः। क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते। 'हिमकाषिहतिषु च' (सू. ९९२) इति पद्भावः। पद्धतिः, पद्धती।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः– बह्वादिभ्यः च।

अनुवृत्तिः – ''वोतो गुणवचनात्'' इति सूत्रात् वा इत्यनुवर्तते। अन्यतो ङीष् इत्यतः ङीष् अनुवर्तते। अनुपसर्जनात्, प्रातिपदिकात् स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः।

सूत्रार्थः – अनुपसर्जनेभ्यः बह्वादिगणपठितेभ्यः स्त्रियां ङीष् स्यात्।

उदाहरणम् – बह्वी–बहुः।

रूपलेखनप्रकारः –

बह्वी–बहुः– बहुशब्दात् स्त्रीत्वेद्योत्ये ''बह्वादिभ्यश्च'' इति विकल्पेन ङीष् प्रत्यये अनुबन्धलोपे 'इको यणचि' इति यणि सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याब्भ्यादिलोपे च बह्वी इति रूपं सिद्ध्यति।

पक्षे–बहुः इति रूपं भवति।

कृदिकारादक्तिनः (ग. ५०)

सूत्रार्थः – क्तिनप्रत्ययान्तभिन्नात् इदन्तात् कृदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वा ङीष् स्यात्।

उदाहरणम् – रात्री, रात्रिः।

रूपलेखनप्रकारः –

रात्री–रात्रिः – रात्रि शब्दात् स्त्रीत्वे ''कृदिकारादक्तिनः'' इति गणसूत्रेण ङीषि भत्वादिलोपे स्वादिकार्ये रात्री इति रूपं सिद्धम्। पक्षे रात्रिः इति भवति।

सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके (गणसूत्र ५१)

सूत्रार्थः – क्तिन्प्रत्ययान्तकृदकृदिदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीष् वा स्यात्।

उदाहरणम् –

शकटी–शकटिः – शकटि शब्दात् ''सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके'' इति गणसूत्रेण ङीषि भत्वाद इलोपे स्वादिकार्ये शकटी इति रूपम्। पक्षे शकटिः इति भवति।

पङ्क्तिविवेचनम् –

अक्तिन्नर्थात् किम्? अजननिः।

अस्मिन् गणसूत्रे अक्तिन्नर्थात् इतिपदं न स्यात् तदा अजननिः इत्यत्र नञुपपदपूर्वकात् जन् धातोः ''आक्रोशे नञ्यनिः'' इति अनिप्रत्यये अजननिः इति भवति। अनिप्रत्यय क्तिन् प्रत्ययाधिकारेऽस्ति। अतः अक्तिन्नर्थात् इति पदेन अत्र प्राप्तिरेव न भवति इति।

हिमकाषिहतिषु च (सू. ९९२)

पादशब्दस्य पदादेश भवति।

पद्धती-पद्धतिः - पादाभ्यां हतिः इति विग्रहे तृतीयासमासे पद्धति इत्यस्मात् "बह्वादिभ्यश्च" इति विकल्पेन ङीषि प्रत्यये अनुबन्धलोपे भत्वात् "यस्येति च" इतीकारलोपे पद्धती इति जाते स्वादिकार्ये च कृते पद्धती इति रूपं सिद्धम्।

पक्षे पद्धतिः सोः रुत्वविसर्गौ।

५०४ पुंयोगादाख्यायाम् ४/१/४८

या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते, ततो ङीष् स्यात्। गोपस्य स्त्री गोपी।
'पालकान्तान्न' (वा. २४६१)। गोपालिका। अश्वपालिका।
'सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः' (वा. २४७१)। सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या। देवतायां किम्? सूरी कुन्ती, मानुषीयम्।

सूत्रप्रकारः - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः- पुंयोगात्, आख्यायाम्।

अनुवृत्तिः- "अन्यतो ङीष्" इत्यतः ङीष् अनुवर्तते। अतः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - यः पुंवाचकः शब्दः पुंसः योगात् स्त्रियां विद्यते तस्मात् पुंवाचकात् अनुपसर्जनात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात्।

व्याख्या - पुंसा योगः पुंयोगः तस्मात् पुंयोगात् हेत्वर्थे पञ्चमी। आख्यायाम् इत्यत्र सप्तमी। पुंयोगात् इति पदम् 'स्त्रियाम्' इति अन्वितः भवति। पुंयोगात् स्त्रीत्वे वर्तमानप्रातिपदिकस्य ग्रहणं भवति।

उदाहरणम् - गोपी

रूपलेखनप्रकारः -

गोपी - गोपस्य स्त्री इत्यर्थे गोप शब्दात् "पुंयोगादाख्यायाम्" इति ङीषि अनुबन्धलोपे भसञ्ज्ञायाम् "यस्येति च" इत्यकारलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे गोपी इति रूपं भवति।

या तु स्वयं गाः पालयतिः सा गोपा भवति पुंयोगाभावात्।

पालकान्तान्न (वा. २४३१)

वार्तिकार्थः - पालकान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः पुंयोगात् ङीष् न स्यात्।

गोपालिका - गोपालकस्य स्त्री इत्यर्थे गोपालक प्रातिपदिकात् "पुंयोगादाख्यायाम्" इति प्राप्तस्य ङीषः "पालकान्तान्न" इति वार्तिकेन निषेधे "अजाद्यतष्टाप्" इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे गोपालका इति जाते "प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः" इति अकारस्येत्वे स्वादिकार्ये गोपालिका इति रूपं भवति।

एवमेव अश्वपालकस्य स्त्री इत्यर्थे अश्वपालिका इति रूपम्।

वा. सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः (वा. २४७१)

वार्तिकार्थः - सूर्यशब्दात् पुंयोगात् देवतार्थे चाप् स्यात् स्त्रीत्वे द्योत्ये।

उदाहरणम् -

सूर्या - सूर्यस्य स्त्री देवता इत्यर्थे सूर्यशब्दात् "पुंयोगादाख्यायाम्" इति प्राप्तं ङीषं प्रबाध्य "सूर्याद् देवतायां चाब्वाच्यः" इति वार्तिकेन चाप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च सूर्या इति रूपं भवति।

पङ्क्तिविवेचनम् -

देवतायां किम्? सूरी-कुन्ती मानुषीयम्।

ननु "सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः" इति वार्तिके देवतायामिति पदं न स्यात् तदा सूर्यस्य स्त्री मानुषी (कुन्ती) इत्यर्थेऽपि चापः प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत् अपितु "पुंयोगादाख्याम्" इति ङीषि "सूर्यतिष्यागस्त्य." इति यलोपे

''यस्येति चेति अलोपे स्वादिकार्ये सूरी इति रूपं भवति।

५०५ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामनुक् ४/१/४९

एषामानुगागमः स्यान्ङीष् च। इन्द्रादीनां षण्णां मालुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते, तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते। इतरेषां चतुर्णामुभयम्। इन्द्राणी।

'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा. २४७२)। महद्धिमं हिमानी। महदरण्यम् अरण्यानी।

'यवाद्दोषे' (वा. २४७३)। दुष्टो यवो यवानी।

'यवनाल्लिप्याम्' (वा. २४७४)। यवनानां लिपिर्यवनानी।

मातुलोपाध्याययोरानुग् वा। मातुलानी, मातुली। उपाध्यायानी, उपाध्यायी।

'या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः'। उपाध्यायी, उपाध्याया।

'आचार्यादणत्वं च' (वा. २४७७)। आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी। पुंयोग इत्येव, आचार्या स्वयं व्याख्यात्री।

'अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे' (वा. २४७८)। अर्याणी, अर्या। स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः। क्षत्रियाणी, क्षत्रिया। पुंयोगे तु - क्षत्रियी। कथं 'ब्रह्माणी' इति। ब्रह्माणमानयति जीवयतीति 'कर्मण्यण्' (सू. २९१३) विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः - इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवन मातुलाचार्याणाम्, आनुक्।

अनुवृत्तिः - 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रात् पुंयोगात् 'अन्यतो ङीष्' इति ङीष् अनुवर्तते। प्रातिपदिकात्, अनुपसर्जनात्, स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः।

सूत्रार्थः - इन्द्रादिशब्दानामानुगागमः स्यात् ङीष् च। इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोगे एव इष्यते तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते इतरेषां (हिमारण्ययवयवनानां) चतुर्णामुभयम् (ङीषानुक्) भवति इति।

व्याख्या - इन्द्रश्च वरुणश्च भवश्च शर्वश्च रुद्रश्च मृडश्च हिमञ्च अरण्यञ्च यवश्च यवनश्च मातुलश्च आचार्यश्च इति समाहारद्वन्द्वः षष्ठी बहुवचने इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुललाचार्याणाम् इति। आनुगागमः। इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोगे एव इष्यते तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते।

रूपलेखनप्रकारः -

इन्द्राणी - इन्दस्य स्त्री इत्यर्थे ''इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृड.'' इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यये आनुगागमे च इन्द्र आन् ई इति जाते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घे 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति नस्य णत्वे स्वादिकार्ये च इन्द्राणी इति रूपं भवति।

वरुणानी - वरुणस्य स्त्री इत्यर्थे इन्द्रवरुण. इति ङीषानुकौ वरुणानी इति सिद्धम्।

भवानी - भवस्य स्त्री इत्यर्थे ङीषानुकौ।

शर्वाणी - शर्वस्य स्त्री इत्यर्थे ङीषानुकौ। रुद्राणी-रुद्रस्य स्त्री इत्यर्थे ङीषानुकौ मृडानी-मृडस्य स्त्री इत्यर्थे स्त्री इत्यर्थे ङीषानुकौ।

हिमारण्ययोर्महत्वे (वा. २४७२)

वार्तिकार्थः - हिमारण्ययोः शब्दयोः महदर्थे ङीषानुकौ भवतः।

रूपेलेखनप्रकारः -

हिमानी - महद्धिमम् इत्यर्थे हिम शब्दात् 'हिमारण्ययोर्महत्वे' इति वार्तिकनिर्देशात् ''इन्द्रवरुण.'' इति ङीष् प्रत्यये आनुगाममे च कृते अनुबन्धलोपे स्वादिकार्ये च हिमानी इति रूपं सिद्धम्।

अरण्यानी - महत् अरण्यम् इति विग्रहे ङीषि आनुगागमे च कृते रूपम्।

यवाद्दोषे (वा. २४७३)

वार्तिकार्थः – यव शब्दात् दोषे अर्थे ङीषानुकौ स्त्रीत्वे भवतः।

उदाहरणम् –

यवानी – दुष्टो यवः इत्यर्थे ''यवाद्दोषे'' इति निर्देशात् ''इन्द्रवरुण.'' इति सूत्रेण ङीष् प्रत्यये आनुगागमे च अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये यवानी इति रूपं सिद्धम्।

यवनाल्लिप्याम् (वा. २४७४)

वार्तिकार्थः – यवन शब्दात् लिप्यर्थे ङीषानुकौ भवतः स्त्रियाम्।

उदाहरणम् –

यवनानी – यवनानां लिपिः इत्यर्थे यवन शब्दात् ''यवनाल्लिप्याम्'' इति निर्देशात् ''इन्द्रवरुणभव.'' इति ङीष् प्रत्यये आनुगागमे अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये यवनानी इति रूपं सिद्धम्।

वा. मातुलोपाध्याययोरानुग्वा।

वार्तिकार्थः – मातुलोपाध्याययोः प्रातिपदिकयोः पुंयोगाद् आनुग्वा स्यात्।

उदाहरणम् – मातुलानी-मातुली, उपध्यायानी-उपाध्यायी।

रूपलेखनप्रकारः –

मातुलानी-मातुली- मातुलस्य स्त्रीत्यर्थे मातुल शब्दात् स्त्रीत्वे ''मातुलोपाध्याययोरानुग्वा'' इति वार्तिकनिर्देशात् ''इन्द्रवरुण.'' इति सूत्रेण नित्यं ङीषि विकल्पेन आनुगागमे अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये मातुलानी इति रूपं सिद्ध्यति।

आनुक्विकल्पपक्षे भत्वात् यस्येति चेत्यकारलोपे मातुली इति रूपं भवति।

एवमेव उपाध्यायानी-उपाध्यायी इत्यपि सिद्ध्यति। ''या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः'' (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः – या स्वयमध्यापयति इत्यर्थे उपाध्याय शब्दात् ङीष् वा स्यात्।

उदाहरणम् –

उपाध्यायी-उपध्याया – स्वयमध्यापिका इत्यर्थे ''उपाध्याय शब्दात्'' या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः इति वार्तिकेन विकल्पेन ङीषि भत्वादलोपे उपाध्यायी इति रूपं भवति। पक्षे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च उपाध्याया इति रूपं भवति।

आचार्यादणत्वञ्च (वा. २४७७)

वार्तिकार्थः – आचार्य शब्दात् परस्य आनः नस्य णत्वं न स्यात्।

उदाहरणम् –

आचार्यानी- आचार्यस्य स्त्रीत्यर्थे ''इन्द्रवरुणभव.'' इति सूत्रेण ङीषि, आनुकि, अनुबन्धलोपे च सवर्णदीर्घे आचार्यानी इति जाते ''अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'' इति नस्य णत्वे प्राप्ते ''आचार्यादणत्वञ्च'' इति तन्निषेधे आचार्यानी इति रूपं सिद्ध्यति।

आचार्या – या तु स्वयमेवाध्यापयति तस्मिन्नर्थे पुंयोगाभावात् आचार्यशब्दात् ''अजाद्यष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च आचार्या इति रूपं भवति।

अर्य क्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे (वा. २४७८)

वार्तिकार्थः – अर्यक्षत्रियशब्दयोः स्त्रीत्वेद्योत्ये स्वार्थे ङीषानुकौ वा भवतः।

उदाहरणम् – अर्याणी-अर्या, क्षत्रियाणी-क्षत्रिया।

रूपलेखनप्रकारः -

अर्याणी-अर्या- अर्य शब्दात् स्वार्थे स्त्रीत्वे द्योत्ये ''अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे'' इति वार्तिकेन ङीषि आनुकि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे च ''अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'' इति नस्य णत्वे स्वादिकार्ये च अर्याणी इति रूपं सिद्ध्यति। पक्षे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च अर्या इति रूपं भवति।

पुंयोगे अर्यस्य स्त्री इति अर्थे ''पुंयोगादाख्यायाम्'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे स्वादिकार्ये 'अर्यी' इति रूपं भवति।

एवमेव - क्षत्रियाणी-क्षत्रिया-क्षत्रियी इति सिद्ध्यन्ति।

पङ्क्तिविवेचनम् -

कथं तर्हि? ब्रह्माणी इति।

ननु ''इन्द्रवरुण.'' इति सूत्रे ब्रह्मन् शब्दस्य पाठाभावात् ङीष् कथम् इति प्रश्ने उच्यते - ब्रह्माणमानयति जीवयति वा इत्यर्थे ब्रह्मन् इत्युपपदात् ण्यन्तात् आनि धातोः 'कर्मण्यण्' इति अणि समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि नलोपे 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे सवर्णदीर्घे अणन्तात् ''टिड्ढाणञ्.'' इति ङीपि भत्वादलापे ''पूर्वपदात् संज्ञायामगः'' इति नस्य णत्वे स्वादिकार्ये ब्रह्माणी इति रूपं भवति।

५०६ क्रीतात् करणपूर्वात् ४/१/५०

क्रीतान्താददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष्स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न, धनक्रीता।

सूत्रप्रकारः - विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः- क्रीतात्, करणपूर्वात्।

अनुवृत्तिः - ''अजाद्यतष्टाप्'' इति सूत्रात् अतः इत्यनुवर्तते। अन्यतो ङीष् इत्यतः ङीषनुवर्तते।

सूत्रार्थः - करणपूर्वकात् क्रीतान्तात् अदन्तात् अनुपसर्जनप्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात्।

व्याख्या - करणं पूर्वम्-आदिः यस्मिन् तस्मात् करणपूर्वात् प्रातिपदिकात्, स्त्रियाम्, अनुपसर्जनात् इत्यस्य चाधिकारः। 'कीतात्' 'अतः' इति पदे ''प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणे विशेषणात् तदन्तविधेः।

रूपलेखनप्रकारः -

वस्त्रक्रीती- वस्त्रैः क्रीता इत्यर्थे वस्त्र भिस् क्रीत इत्यनयोः ''गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः'' इति परिभाषानियमात् ''कर्तृकरणे कृता बहुलम्'' इति समासे वस्त्रक्रीत इत्यस्मात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''क्रीतात् करणपूर्वात्'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे वस्त्रक्रीती इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे वस्त्रक्रीती इति रूपं सिद्धम्।

क्वचिन्न -धनक्रीता- कर्तृकरणे कृता बहुलम् ''इति सूत्रे बहुलग्रहणात्'' गतिकारकोपदानाम् इति परिभाषा क्वचिन्न प्रवर्तते। अतः धनेन क्रीता इति विग्रहे अन्तरङ्गत्वात् टापि धनक्रीता इति आकारान्तः न तु अदन्तः अतः ''क्रीतात् करणपूर्वात्'' इति ङीष् न भवति।

५०७ क्तादल्पाख्यायाम् ४/१/५१

करणादेः क्तान्താददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये।

अभ्रलिप्ती द्यौः। अल्पाख्यायाम् किम्? चन्दनलिप्ता अङ्गना।

सूत्रप्रकारः - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - क्तात्, अल्पाख्यायाम्।

अनुवृत्तिः - ''अन्यतो ङीष्'' इति ङीष् अनुवर्तते। ''अजाद्यतष्टाप्'' इति अतः अनुवर्तते ''कीतात्करणपूर्वात्'' इत्यतः क्रीतात् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः- करणपूर्वात् क्तान्तात् अदन्तात् अनुपसर्जनप्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् अल्पत्वे द्योत्ये।

व्याख्या - क्तात् इति "प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः" इति नियमात् क्तान्तात्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणञ्च अल्पाख्यायाम्-अल्पत्वे द्योत्ये।

उदाहरणम् - अभ्रलिप्ती द्यौः।

रूपलेखनप्रकारः -

अभ्रलिप्ती- अभ्रैः लिप्ता इत्यर्थे समासे अभ्रलिप्त इत्यस्मात् स्त्रियाम् अल्पत्वे च द्योत्ये "क्तादल्पाख्यायाम्" इति ङीषि अनुबन्धलोपे "यचि भम्" इति भसञ्ज्ञायाम् "यस्येति च" इति अलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे अभ्रलिप्ती इति रूपं भवति।

अल्पत्वे न द्योत्ये चन्दनलिप्ता (अङ्गना) इत्यत्र अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः न भवति। तेन टाबेवात्र भवति।

५०८ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ४/१/५२

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात्।

'जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्' (वा. २४८४)। तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न। उरुभिन्नी।

नेह - बहुक्रीता। 'जातान्तान्न' (वा् २४७९)। दन्तजाता।

'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा. २४८०)। पाणिगृहीता अन्या।

सूत्रप्रकारः - विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः - बहुव्रीहेः, च, अन्तोदात्तात्।

अनुवृत्तिः - "क्तादल्पाख्यायाम्" इति क्तात् इत्यनुवर्तते। "अजाद्यत." इति अतः अनुवर्तते "अन्यतो ङीष्" इति ङीष् अनुवर्तते।

सूत्रार्थः - बहुव्रीहेः क्तान्तात् अदन्तात् अन्तोदात्तात् स्त्रीत्वे ङीष् स्यात्।

व्याख्या - क्तात् इति क्तप्रत्ययात् तदन्तविधिः क्तान्तात् इत्यर्थो भवति। अनुपसर्जनात् प्रातिपदिकात्, स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः।

जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् (वा. २४८४)

वार्तिकार्थः: - अन्तोदात्तक्तान्ताद दन्तात् बहुव्रीहौ जातिवाचकपूर्वपदात् एव ङीष् स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः -

उरुभिन्नी - उरु भिन्नौ यस्याः इत्यर्थे बहुव्रीहौ "जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या" इति भिन्न इत्यस्य परप्रयोगे उरुभिन्न इति जाते "जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना" इति अन्तोदात्ते कृते "जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्" इति वार्तिकनिर्देशात् बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये उरुभिन्नी इति रूपं सिद्धम्।

प्रत्युदाहरणम् -

बहुक्रीता-बहवः क्रीताः यया सा इति विग्रहे बहुव्रीहौ "बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि" इति अन्तोदात्ते बहुक्रीत शब्दात् जातिपूर्वपदत्वाभावात् न ङीष्, अपितु तु टाबेव।

जातान्तान्न (वा. २४७९)

वार्तिकार्थः: - जातान्तात् अन्तोदात्तात् बहुव्रीहेः ङीष् न स्यात्।

उदाहरणम् -

दन्तजाता - दन्ताः जाताः यस्याः सा इत्यर्थे बहुव्रीहौ अन्तोदात्ते च कृते दन्तजात इत्यस्मात् "बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्" इति ङीषि प्राप्ते "जातान्तान्न" इति निषेधे "अजाद्यतष्टाप्" इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च दन्तजाता इति रूपं भवति।

पाणिगृहीती भार्यायाम् (वा. २४८०)

वार्तिकार्थः – भार्यायामर्थे विद्यमानात् पाणिगृहीतप्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात्।

पाणिगृहीती (विधिवत् ऊढा) – पाणिः गृहीतः यया सा इति विग्रहे पाणिगृहीत शब्दात् ''पाणिगृहीती भार्यायाम्'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च पाणिगृहीती इति रूपं सिद्ध्यति।

या विधिवदूढा नास्ति तस्यां पाणिगृहीत शब्दात् टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च पाणिगृहीता इत्येव भवति।

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ४/१/५३

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम्। सुरापीती, सुरापीता। 'अन्तोदात्तात्' किम्? वस्त्रच्छन्ना। 'अनाच्छादनात्' इत्युदात्तनिषेधः, अत एव पूर्वेणापि न ङीष्।

पदच्छेदः – अस्वाङ्गपूर्वपदात्, वा।

अनुवृत्तिः – ''क्तादल्पाख्यायाम्'' इति क्तात् इत्यनुवर्तते। बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् इति सूत्रमनुवर्तते। अतः ''ङीष्'' इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – अन्तोदात्तात् क्तान्तात् अस्वाङ्गपूर्वपदात् अनुपसर्जनात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् वा स्यात्।

व्याख्या – अस्वाङ्गं च पूर्वपदम्, अस्वाङ्गपूर्वपदम् (कर्मधारयः) तस्मात् अस्वाङ्गपूर्वपदात्। ''जातिपूर्वात्'' इत्यस्यात्र सम्बन्धः।

रूपलेखनप्रकारः –

सुरापीती-सुरापीता– सुरापीता यया इति विग्रहे सुबुत्पत्तेः प्राक् बहुव्रीहिसमासे सुरापीत शब्दस्य 'जातिकालसुखादिभ्य.' इत्यन्तोदात्तत्वे कृते ''बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्'' इति ङीष् प्रत्यये प्राप्ते तं प्रबाध्य ''अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा'' इति विकल्पेन ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च सुरापीती इति रूपं सिद्धम्।

पक्षे टापि सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च सुरापीता इति रूपं भवति।

पङ्क्तिविवेचनम् –

अन्तोदात्तात् किम्? वस्त्रच्छन्ना।

सूत्रेऽस्मिन् ''अन्तोदातात्'' इति पदं नानुवर्तेत तदा वस्त्रं छन्नं यया इति विग्रहे वस्त्रच्छन्न इत्यस्मात् अनुदात्तान्तात् अदन्तादपि ङीषः प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत् अतः अन्तोदात्तात् इति पदस्य ग्रहणं कृतमस्ति।

५१० स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४/१/५४

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात् प्रातिपदिकाद् वा ङीष्। केशानतिक्रान्ता अतिकेशी, अतिकेशा। चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तु सुगुल्फा। उपसर्जनात् किम्? शिखा। स्वाङ्गं त्रिधा –

'अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्।'

सुस्वेदा, द्रवत्वात्। सुज्ञाना, अमूर्तत्वात्। सुमुखा शाला, अप्राणिस्थत्वात्। सुशोफा, विकारजत्वात्।

'अतत्स्थं तत्र दृष्टं च'

सुकेशी, सुकेशा वा रथ्या, अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात्।

'तेन चेत्तत्तथायुतम्।।''

सुस्तनी, सुस्तना वा प्रतिमा, प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थित्वात्।

पदच्छेदः – स्वाङ्गात्, च, उपसर्जनात्, असंयोगोपधात्।

अनुवृत्तिः – ''अजाद्यतष्टाप्'' इति 'अतः' अनुवर्तते। ''अन्यतोङीष्'' इति ङीषनुवर्तते। अतः इति प्रातिपदिकात्

इत्यस्य विशेषणपदम् विशेषणात् तदन्तविधिः। "अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा" इत्यतः वा इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - असंयोगोपधात् उपसर्जनात् स्वाङ्गवाचिनः अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा ङीष् स्यात्।

उदाहरणानि - अतिकेशी-अतिकेशा, चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा।

रूपलेखनप्रकारः -

अतिकेशी-अतिकेशा- केशानतिक्रान्ता इति विग्रहे "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासे अतिकेश शब्दात् "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्." इति विकल्पेन ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च अतिकेशी इति रूपं सिद्ध्यति।

पक्षे टापि सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च अतिकेशा इति रूपं भवति।

एवमेव चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा इति सिद्ध्यति।

संयोगोपधातु सुगुल्फा

सु शोभनौ गुल्फौ यस्याः इति विग्रहे सुगुल्फ इत्यस्मात् संयोगोपधत्वात् ङीष् प्रत्ययो न भवति अपि तु टाबेव भवति।

उपसर्जनात् किम्? शिखा

सूत्रे "उपसर्जनात्" इति पदं न स्यात् तदा शिख इत्यनुपसर्जनात् अदन्तात् अपि ङीषः प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत् अपितु टाबेव भवति।

स्वाङ्गं त्रिधा भवति -

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्। अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च तेन चेत्तथायुतम्।

अन्वयः - अद्रवं मूर्तिमत् प्राणिस्थम् अविकारजम् (स्वाङ्गम्)। च अतत्स्थं तत्र दृष्टं (स्वाङ्गम्), तेन चेत् तथा युतम्।

प्रसङ्गः - स्वस्य अङ्गीभूतस्य अङ्गं स्वाङ्गमिति लक्षणे सुमुखा शाला इत्यादौ अनिष्टापत्तिः। सुकेशी रथ्या इत्यादौ लक्षणस्य अप्राप्तिश्च भवति। अतः भाष्ये सूत्रे स्वाङ्गं त्रिधा परिभाषितम्।

प्रत्युदाहरणानि -

सुस्वेदा - सु शोभनः स्वेदः यस्याः सुस्वेद इत्यस्मात् स्वेदस्य द्रवत्वात् स्वाङ्गलक्षणे नान्तर्भूतत्वात् ङीष् न भवति अपि तु टाबेव।

सुज्ञाना - सु शोभनं ज्ञानं यस्याः इत्यर्थे सुज्ञान शब्दात् ज्ञानस्य अमूर्तत्वात् स्वाङ्गभावात् ङीष् न भवति अपि तु टाबेव।

सुमुखा शाला - इत्यत्र मुखस्य अप्राणिस्थत्वान्न ङीष्।

सुशोफा - इत्यत्र शोफ इत्यस्य रोगजन्यत्वात्-अविकारजत्वाभावात् ङीष् न भवति।

सुकेशी रथ्या - सुकेश शब्दात् अतस्थं तत्र दृष्टञ्च इति स्वाङ्गलक्षणात् "स्वाङ्गच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये सुकेशी इति रूपं सिद्धम्।

सुस्तनी प्रतिमा - सु-शोभनौ स्तनौ यस्याः इति विग्रहे सुस्तन शब्दात् तेन चेत्तथा युतम् इति स्वाङ्गलक्षणात् "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च सुस्तनी इति रूपं सिद्धम्।

५११ नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ४/१/५५

एभ्यो वा ङीष् स्यात्। आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते, पुरस्तादपवादन्यायात्। ओष्ठादीनां पञ्चानां तु 'असंयोगोपधात्' इति पर्युदासे प्राप्ते वचनम्, मध्येऽपवादन्यायात्। सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः। तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिकेत्यादि। नेह - सहनासिका, अनासिका। अत्र वृत्तिः - 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्'। स्वङ्गी, स्वङ्गेत्यादि। एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित्। 'भाष्याद्यनुक्तत्वात् अप्रमाणम्' इति प्रामाणिकाः। अत्र वार्तिकानि -

'पुच्छाच्च' (वा. २४८९)। सुपुच्छी, सुपुच्छा। 'कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्' (वा. २४९०)। कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरीत्यादि। 'उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा. २४९१)। नित्यमित्येव। उलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेना।

पदच्छेदः – नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गात्, च।

अनुवृत्तिः – 'अन्यतो ङीष्' इति ङीष् अनुवर्तते। ''अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा'' इति वेति अनुवर्तते। ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्.'' इत्यतः स्वाङ्गात्, उपसर्जनात् इत्यनुवर्तेते।

सूत्रार्थः – स्वाङ्गवाचिनः उपसर्जनात् नासिकान्तात्, उदरान्तात् ओष्ठान्तात् जङ्घान्तात् दन्तान्तात् कर्णान्तात् शृङ्गान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा ङीष् स्यात्।

व्याख्या – नासिकादिशृङ्गान्तपर्यन्तं द्वन्द्वसमासे सौत्रत्वात् पञ्चम्येकवचने नासिकोदरोष्ठ....................शृङ्गात्। च इति अनुक्त समुच्चयार्थकः। प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणात् नासिकादिभ्यः तदन्तविधिः। आद्ययोः नासिकोदरशब्दयोः बह्वज्त्वात् पुरस्ताद् अपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् इति नियमात् स्वाङ्गच्चोपसर्जनात् इति प्राप्तस्य ङीषः ''न क्रोडादिबह्वचः'' इत्यनेन निषेधो भवति। ओष्ठादीनां पञ्चानां संयोगोपधत्वात् ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्.'' इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति। ''मध्येऽपवादा पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्'' इति परिभाषा बलेन ''नासिकोदरौष्ठ.'' इत्यनेन ङीष् भवति।

सहनञ्लक्षणप्रतिषेधस्तु परत्वात् ''नासिकोदरोष्ठ.'' इति सूत्रस्य बाधकः वर्तते।

रूपलेखनप्रकारः –

तुङ्गनासिकी-तुङ्गनासिका– तुङ्गानासिका यस्याः इति विग्रहे समासे पुंवद्भावे उपसर्जनह्रस्वे च तुङ्गनासिक इत्यस्मात् ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्.'' इति सूत्रेण ङीषि प्राप्ते ''न क्रोडादिबह्वचः'' इत्यनेन तन्निषेधे तं प्रबाध्य ''नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च'' इति विकल्पेन ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च तुङ्गनासिकी इति रूपं भवति। पक्षे टापि सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च तुङ्गनासिका इति रूपं भवति।

एवं प्रकारेण बिम्बोष्ठी- बिम्बोष्ठा, कुम्भोदरी-कुम्भोदरा, सुजङ्घी-सुजङ्घा, शुभ्रदन्ती-शुभ्रदन्ता, सुकर्णी-सुकर्णा सुशृङ्गी-सुशृङ्गा इत्यादयः सिद्ध्यन्ति।

वा. उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च (वा. २४९१)

वार्तिकार्थः:- उपमानात् परयोः पक्षान्तपुच्छान्तयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां नित्यं ङीष् स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः –

उलूकपक्षी- उलूकपक्षौ इव पक्षौ यस्याः सा इत्यर्थे उपमानबहुव्रीहौ उत्तरपदपक्षशब्दस्यलोपे उलूकपक्ष शब्दात् स्त्रीत्वे उपमानात् पक्षाच्चपुच्छाच्च इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च उलूकपक्षी इति रूपं सिद्धम्। एवमेव उलूकपुच्छी इति रूपमपि सिद्ध्यति।

न क्रोडादिबह्वचः ४/१/५६

क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष्।

कल्याणक्रोडा। अश्वानामुरः क्रोडा। आकृतिगणोऽयम्। सुजघना।

सूत्रप्रकारः – विधिनिषेधसूत्रम्।

पदच्छेदः – न, क्रोडादिबह्वचः।

अनुवृत्तिः – स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति सूत्रात् स्वाङ्गोच्चोपसर्जनात् ''अन्यतो ङीष्'' इत्यतः ङीष् अनुवर्तते, 'अजाद्यतष्टाप्' इति अतः अनुवर्तते। स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य चाधिकारः।

सूत्रार्थः – स्वाङ्गवाचकात् क्रोडादेः बह्वचश्च न ङीष् स्यात्।

व्याख्या – क्रोडा आदिर्यस्य इति क्रोडादि:, बहव: अच: यस्येति विग्रहे क्रोडादिश्च बह्वच् च इति समाहारद्वन्द्व: पञ्चम्येकवचने रूपम्।

उदाहरणानि – कल्याणक्रोडा।

रूपलेखनप्रकार: –

कल्याणक्रोडा– कल्याणी क्रोडा यस्या: इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे पुंवद्भावे कल्याणक्रोड इत्यस्मात् स्त्रीत्वे ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्.'' इति ङीषि प्राप्ते ''न क्रोडादिबह्वच:'' इति तन्निषेधे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च कल्याणक्रोडा इति रूपं सिद्धम्।

विशेष:– अश्वानामुर: क्रोडा। क्रोडादि आकृतिगण:।

नेह – सहनासिका–अनासिका–सह नासिका यस्या:, अविद्यमाना नासिका यस्या: इति विग्रहे सहनासिक, अनासिकशब्दात् ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्.'' इति प्राप्तस्य ङीष: ''न क्रोडादिबह्वच:'' इति निषेधे ''नासिकोदरोष्ठ.'' इति सूत्रेण ङीषि प्राप्ते ''सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च'' इति तन्निषेधे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये सहनासिका, अनासिका इति रूपं भवति।

अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् (वृत्ति:)

वृत्यर्थ: – संयोगोपधेभ्य: अङ्गगात्रकण्ठ–इत्येभ्य: वा ङीष् स्यात्।

स्वङ्गी–स्वङ्गा– शोभनानि अङ्गानि यस्या: इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे स्वङ्ग इत्यस्मात् 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्' इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च स्वङ्गी इति रूपं भवति। पक्षे टापि सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च स्वङ्गा इति रूपं भवति।

वा–पुच्छाच्च (वा. २४८९)

वार्तिकार्थ:– संयोगोपधात् पुच्छान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे ङीष् वा स्यात्।

रूपलेखनप्रकार: –

सुपुच्छी–सुपुच्छा– सुपुच्छ शब्दात् स्त्रीत्वेद्योत्ये ''पुच्छाच्च'' इति वार्तिकेन विकल्पेन ङीषि भत्वात् ''यस्येति च'' इत्यकारलोपे स्वादिकार्ये च सुपुच्छी इति रूपं भवति। पक्षे टापि सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च सुपुच्छी इति रूपं सिद्धम्।

वा. कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् (वा. २४९०)

वार्तिकार्थ: – कबरमणिविषशरेभ्य: परस्य पुच्छान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां नित्यं ङीष् स्यात्।

कबरपुच्छी– कबरं पुच्छं यस्या: इति विग्रहे समासे कबरपुच्छ शब्दात् स्त्रीत्वे ''कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्'' इति वार्तिकेन ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च कबरपुच्छी इति रूपं सिद्धम्।

सुजघना – सु–शोभनं जघनं यस्या: इति विग्रहे सुजघन शब्दात् स्त्रीत्वे ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्.'' इति प्राप्तस्य ङीष: ''न क्रोडादिबह्वच:'' इति निषेधे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सुजघना इति जाते स्वादिकार्ये च सुजघना इति रूपं सिद्धम्।

५१३ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ४/१/५७

सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष्। सकेशा। अकेशा। विद्यमाननासिका।

पदच्छेद: – सहनञ्विद्यमानपूर्वात्, च।

सूत्रार्थ:– सहनञ्विद्यमानपूर्वकात् असर्जनात् स्वाङ्गवाचिन: अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे ङीष्।

व्याख्या – सह नञ् विद्यमानम् पूर्वं यस्य, तस्मात् सहनञ्विद्यमानपूर्वात्। च इति पृथक्पदम्। सहशब्द: विद्यमानवाचक:। 'न क्रोडादिबह्वच:' इति सूत्रात् न इति, ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्.'' इत्यत: स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् इत्यनुवर्तते। 'अन्यतो ङीष्'' इति सूत्रात् ङीषनुवर्तते। प्रातिपदिकात् स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकार:।

रूपलेखनप्रकारः –

सकेशा – सह (विद्यमानाः) केशाः यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ ''वोपसर्जनस्य'' इति सहस्य सादेशे सकेश शब्दात् स्त्रियां ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्'' इति प्राप्तस्य ङीषः ''सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च'' इति निषेधे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च सकेशा इति रूपं सिद्धम्।

अकेशा – अविद्यमानाः केशाः यस्याः इति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति समासे विद्यमानपदस्य लोपे अकेश इत्यस्मात् ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्'' इति प्राप्तस्य ङीषः 'सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च' इति निषेधे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये अकेशा इति रूपं सिद्धम्।

विद्यमाननासिका– विद्यमाना नासिका यस्याः सा इति विग्रहे समासे स्त्रीत्वे ''नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च'' इति प्राप्तङीषः ''सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च'' इति निषेधे ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टापि सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये विद्यमाननासिका इति रूपं सिद्धम्।

५१४ नखमुखात् सञ्ज्ञायाम् ४/१/५८

ङीष् न स्यात्। शूर्पणखा। गौरमुखा। संज्ञायाम् किम्? ताम्रमुखी कन्या।

पदच्छेदः– नखमुखात्, संज्ञायाम्।

अनुवृत्तिः – 'न क्रोडादिबह्वचः' इत्यतः न इत्यनुवर्तते। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् इत्यनुवर्तते ''अन्यतो ङीष्'' इत्यतः ङीषनुवर्तते।

सूत्रार्थः – स्वाङ्गात् उपसर्जनात् नखमुखात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् न स्यात् संज्ञायाम् द्योत्यायाम्।

व्याख्या – नखं च मुखञ्च तयोः समाहारः, पञ्चम्येकवचने नखमुखात् इति भवति। 'न क्रोडादिबह्वचः' इति सूत्रात् न इति अनुवर्तते। अजाद्यतष्टाप् इति अतः अनुवर्तते। सूत्रमिदं स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् इत्यस्य निषेधकमस्ति।

रूपलेखनप्रकारः –

शूर्पणखा – शूर्पाणीव नखानि यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहि समासे ''पूर्वपदात् संज्ञायामगः'' इति नस्य णत्वे शूर्पणख इत्यस्मात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्'' इति प्राप्तस्य ङीषः ''नखमुखात्संज्ञायाम्'' इति निषेधे 'अजाद्यतष्टाप्' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च शूर्पणखा इति रूपं भवति। राक्षसीविशेषस्य नामकरणम्।

गौरमुखा – गौरं मुखं यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे गौरमुख शब्दात् स्त्रीत्वे ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्.'' इति प्राप्तस्य ङीषः नखमुखात्सञ्ज्ञायाम् इति सूत्रेण निषेधे ''अजाघतष्टाप्'' इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च गौरमुखा इति रूपं भवति। संज्ञायाम् किम्? ताम्रमुखीकन्या यदि प्रकृत सूत्रे ''सञ्ज्ञायाम्'' इति पदं स्यात् तदा ताम्रमुखी इत्यत्रापि ङीष् निषेधः प्राप्नोति तन्न भवेत्।

५१५ दिक्पूर्वपदान्ङीप् ४/१/६०

दिक्पूर्वपदात् स्वाङ्गान्तात् प्रातिपदिकात् परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात्।

प्राङ्मुखी। आद्युदात्तं पदम्।

पदच्छेदः –दिक्पूर्वपदात्, ङीप्।

अनुवृत्तिः – स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति सूत्रात् स्वाङ्गात् इति पदमनुवर्तते अन्यतो ङीष् इत्यतः ङीषनुवर्तते षष्ठ्याञ्च विपरिणमते ङीषः स्थाने ङीप् इति विधेयम् आदेश पदम्।

सूत्रार्थः – स्वाङ्गवाचिनः दिक्पूर्वपदात् प्रातिपदिकात् परस्य ङीषः ङीप् आदेशो भवति।

रूपलेखनप्रकारः –

प्राङ्मुखी– प्राक् मुखं यस्याः इति विग्रहे बहुव्रीहौ प्राङ्मुख शब्दात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीषि'' दिक्पूर्वपदान्ङीप् इति ङीषो ङीबादेशे भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च प्राङ्मुखी इत्यत्र पित्वात् ''अनुदात्तौ सुप्पितौ'' इति

ईकारस्यानुदात्तत्वे 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति प्रकृतिस्वरविधानात् आद्युदात्तमिदं पदमस्ति। केवलं ङीषि प्रत्यये तु अनिष्टं अन्तोदात्तपदं स्यात्।

५१६ वाहः ४/१/६१

वाहन्तात् प्रातिपदिकान्ङीष् स्यात्।

ङीषेवानुवर्तते न ङीप्। 'दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे'।

पदच्छेदः - वाहः।

अनुवृत्तिः - "दीर्घजिह्वी च छन्दसि" इति सूत्रात् छन्दसि, अन्यतो ङीष् इति ङीष् च अनुवर्तते।

सूत्रार्थः - अनुपसर्जनात् वाहन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां छन्दसि ङीष् भवति।

व्याख्या - प्रातिपदिकात्, अनुपसर्जनात्, स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः। वाहः इति प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणपदम्। विशेषणात् येन विधिः तदन्तस्य इति तदन्तविधिः वाहन्तात् इति भवति।

रूपलेखनप्रकारः -

दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे- दित्यं वहतीत्यर्थे दित्योपपदात् वह्धातोः "वहश्च" इति ण्विप्रत्यये "अत उपधायाः" इति आदिवृद्धौ ण्वेः सर्वापहारिलोपे उपपदसमासे च दित्यवाह् शब्दात् "वाहः" इति ङीषि अनुबन्धलोपे यचि भमिति भत्वात् "वाह ऊठ्" इत्यूठि दित्य ऊ आह् ई इति जाते "सम्प्रसारणाच्च" इति पूर्वरूपे दित्य ऊह् ई इति जाते "एत्येधत्यूठ्सु" इति अकारोकारयोः वृद्धौ दित्यौही इति जाते स्वादिकार्ये दित्यौही इति रूपं भवति।

५१७ सख्यशिश्वीति भाषायाम् ४/१/६२

इतिशब्दः प्रकारे भाषायाम् इत्यस्यानन्तरं द्रष्टवः। तेन छन्दस्यपि क्वचित्। सखी। अशिश्वी। 'आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीः'।

पदच्छेदः- सखी, अशिश्वी, इति, भाषायाम्।

अनुवृत्तिः- अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीषनुवर्तते।

सूत्रार्थः - सखि-अशिश्वीशब्दयोः भाषायां ङीष् स्यात् स्त्रीत्वे द्योत्ये।

व्याख्या - इति शब्दः प्रकारार्थकः, भाषायामन्वितो भवति। भाषायाम् सखी, अशिश्वी इति द्रष्टव्यम्। वेदेऽपि क्वचित् सखी, अशिश्वी इति भवति। प्रातिपदिकात्, स्त्रियाम् इत्यस्याधिकारः।

रूपलेखनप्रकारः -

सखी- सखि शब्दात् स्त्रियां "सख्यशिश्वीति भाषायाम्" इति ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वात् यस्येति चेतीकारलोपे सुप्रत्यये सोः लोपे सखी इति रूपं भवति।

अशिश्वी- अविद्यमानः शिशुर्यस्याः इति विग्रहे "नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः" इति समासे विद्यमानस्य लोपे च अशिशु इति जाते। तस्मात् "सख्यशिश्वीति भाषायाम्" इति ङीषि अनुबन्धलोपे "इको यणचि" इति उकारस्य यणि सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे अशिश्वी इति रूपं सिद्धम्।

५१८ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४/१/६३

जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात्।

'आकृतिग्रहणा जातिः-' अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः। तटी।

-'लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या-'।'असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यरन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिः' इति लक्षणान्तरम्। वृषली। सत्यन्तम् किम्? शुक्ला। सकृदित्यादि किम्? देवदत्ता।

-'गोत्रं च चरणैः सह।' अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी। कलापी। बह्वृची। ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीना ङीष्बाध्यते। जातेः किम्? मुण्डा। अस्त्रीविषयात्

किम्? बलाका। अयोपधात् किम्? क्षत्रिया।

'योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः' (वा. २४९५)।

हयी। गवयी। मुकयी। 'हलस्तद्धितस्य' (सू. ४७२) इति यलोपः। 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक्' (सू. ११८५)। मानुषी। 'मत्स्यस्य ङ्याम्' (वा. ४१९८)। मत्सी।

पदच्छेदः- जातेः, अस्त्रीविषयात्, अयोपधात्।

अनुवृत्तिः- "अन्यतो ङीष्" इति ङीषनुवर्तते। अनुपसर्जनात्, स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य च अधिकारः।

सूत्रार्थः - नियत स्त्रीलिङ्गरहितात् यकारोपधरहितात् जातिवाचकात् अनुपसर्जनात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात्।

व्याख्या - जातेः- जातिवाचकात्, अस्त्रीविषयात्-स्त्रीविषयः नियमेन वाच्यः यस्य सः स्त्रीविषयः न स्त्रीविषयः- अस्त्रीविषयः तस्मात् अस्त्रीविषयात्, अयोपधात् = यः उपधायां यस्य सः योपधः न योपधः, अयोपधः तस्मात् अयोपधात्।

भाष्ये जातिलक्षणम् -

आकृतिग्रहणाजातिः लिङ्गानां च न सर्वभाक्।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह।।

नैयायिकाः- 'नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्' इति जातिलक्षणं स्वीकुर्वन्ति एतत् लक्षणं स्वीक्रियते चेत् शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वैकत्वपक्षे शुक्लादिगुणेषु अतिव्याप्तिः, औपगवी, कठी इत्यादौ अव्याप्तिश्च भवति। जननेन यत् प्राप्यते सा जातिश्चेत् युवत्वादौ अव्याप्तिः भवति। तेन "युवतितर" इत्यत्र 'जातेश्च' इति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात्।

आकृतिग्रहणा जातिः- अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः। तटी। लिङ्गानां च न सर्वभाक्, सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या। सर्वाणि लिङ्गानि यः न भजते सः तथा सकृत्-एकवारम् आख्यातेन-कथितेन निर्ग्राह्या-निःशेषेण बोध्या जातिः। वृषली।

गोत्रं च चरणैः सह- गोत्र प्रत्ययान्ताः शाखाध्येतृवाचकाश्च शब्दाः जातिवाचकाः भवन्ति। गोत्रेण अपत्यप्रत्ययान्ताः शब्दाः गृह्यन्ते न तु पारिभाषिक पौत्रप्रभृतयः शब्दा इति।

तटी- तट शब्दात् (तटत्व जातिवाचकात्) "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति सूत्रेण स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीषि प्रत्यये भत्वात् यस्येति च इत्यकारलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे तटी इति रूपं सिद्धम्।

वृषली- वृषलजातेः स्त्रीत्यर्थे "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति ङीषि भसंज्ञायाम् 'यस्येति च' इत्यलोपे स्वादिकार्ये च वृषली इति रूपं सिद्धम्।

औपगवी - उपगोरपत्यं स्त्रीत्यर्थे "तस्यापत्यम्" इत्यणि आदिवृद्धौ" ओर्गुणः इति गुणे अवादेशे च औपगव इत्यस्मात् स्त्रीत्वे अण्णन्तत्वात् "टिड्ढाणञ्द्वयसच्." इति ङीपि प्राप्ते तं प्रबाध्य "जातेरस्त्रीविषयाद्." इति ङीपि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च औपगवी इति रूपं सिद्धम्।

कठी- कठेन प्रोक्तमधीयाना इत्यर्थे "कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च" इति णिनि "कठचरकाल्लुक्" इति णिनेः लुकि कठ शाखाध्येतृवाचित्वात् जातित्वात् "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च कठी इति रूपं सिद्धम्।

प्रत्युदाहरणम्- जातेः किम्? मुण्डा "सूत्रे जातेः इति पदं न स्यात् तदा सर्वालिङ्गान्वयित्वे अजातित्वे मुण्ड शब्दात् अपि ङीषः प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत्।

कलापी - कलापेन प्रोक्तमधीयाना इत्यर्थे कलाप शब्दात् "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति ङीषि "ङीषि" यचिभम् इति भसञ्ज्ञायाम् यस्येति च इत्यलोपे स्वादिकार्ये च कलापी इति रूपं सिद्धम्।

बह्वृची- बहवः ऋचः अध्येतव्याः यस्याः इत्यर्थे बहुव्रीहौ ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे इति समासान्तेऽचि उकारस्य यणि

बह्वृच इत्यस्मात् चरणवाचित्वेन जातित्वात् जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च बह्वृची इति रूपं सिद्धम्।

वा. योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः (वा. २४९५)

वार्तिकार्थः – योपधात् हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानां प्रातिपदिकानां ङीष् निषेधो न स्यात् (अर्थात् ङीषः अप्रतिषेधः)।

उदाहरणानि –

हयी–हय शब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''योपधप्रतिषेधे हयगवय मुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः'' इति वार्तिकेन ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे स्वादिकार्ये हयी इति रूपं सिद्धम्।

एवमेव गवयी, मुकयी इत्यपि सिद्ध्यन्ति।

वा. मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च (वा. २२८५)

वार्तिकार्थः– मनु शब्दात् जातिवाच्ये अञ्यतौ प्रत्ययौ षुगागमश्च स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः–

मनुषी – मनोः अपत्यं स्त्रीत्यर्थे ''मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च'' इति यत् प्रत्यये षुगागमे च कृते मनुष्य शब्दात् प्रातिपदिकात् ''योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः'' इति वार्तिकेन ङीषि भसञ्ज्ञायाम् 'यस्येति च' इत्यलोपे ''हलस्तद्धितस्य'' इति यकारस्यलोपे मनुषी इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे मनुषी इति रूपं सिद्धम्।

वा. मत्स्यस्य ङ्याम् (वा. ४१९८)

वार्तिकार्थः– मत्स्य शब्दस्य भसञ्ज्ञकस्योपधाभूतस्य यकारस्य लोपः स्यात्।

उदाहरणम् – मत्सी–मत्स्य शब्दात् स्त्रीत्वेऽर्थे ''योपधप्रतिषेधेहयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः'' इति ङीष् प्रत्यये अनुबन्धलोपे भसञ्ज्ञायां ''मत्स्यस्य ङ्याम्'' इति यलोपे 'यस्येति च' इत्यलोपे स्वादिकार्ये च मत्सी इति रूपं सिद्धम्।

५१९ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ४/१/६४

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात्। ओदनपाकी। शङ्कुकर्णी। शालपर्णी। शङ्खपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोवाली। ओषधिविशेषे रूढा एते।

पदच्छेदः– पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदात्, च।

अनुवृत्तिः– ''जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्'' इति सूत्रात् जातेः'' इत्यनुवर्तते। ''अन्यतो ङीष्'' इति ङीष् अनुवर्तते। स्त्रियाम् इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः– जातिवाचकात् पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदात् प्रातिपदिकात् नियतस्त्रीलिङ्गादपि स्त्रियां ङीष् स्यात्।

व्याख्या – जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इत्येव ङीषि सिद्धे इदं सूत्रं नियतस्त्रीलिङ्गादपि ङीष्विधानार्थमस्ति। पाकश्च कर्णश्च पर्णञ्च पुष्पञ्च फलञ्च मूलञ्च वालञ्च इति विग्रहे द्वन्द्वसमासे पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालानि। एतानि उत्तरपदानि यस्य सः, तस्मात् पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदात् इति भवति।

उदाहरणानि –

ओदनपाकी – ओषधिविशेषे रूढात् नित्यस्त्रीविषयात् ''पाककर्णपर्ण पुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च'' इति ङीषि भत्वादलोपे स्वादिकार्ये च ओदनपाकी इति रूपं सिद्धम्।

एवमेव शङ्कुकर्णी, शालपर्णी, शङ्खपुष्पी, दासीफली, दर्भमूली, गोवाली इत्यपि सिद्ध्यन्ति।

५२० इतो मनुष्यजातेः ४/१/६५

ङीष् स्यात्। दाक्षी। योपधादपि-उदमेयस्यापत्यं स्त्री औदमेयी।

मनुष्यजातेः किम्? तित्तिरिः।

पदच्छेदः- इतः, मनुष्यजातेः।

अनुवृत्तिः- 'अन्यतो ङीष्' इति ङीषनुवर्तते।

सूत्रार्थः- मनुष्यजातिवाचिनः इकारान्तात् अनुपसर्जनात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात्।

व्याख्या - सूत्रस्थम् 'इतः' इति पदम् अनुवृत्तं 'प्रातिपदिकात्' इत्यस्य विशेषणम्, विशेषणात् तदन्तविधिः। पूर्वसूत्रादेव 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः सूत्रे पुनः जातेः ग्रहणे प्रयोजनमस्ति यत्-योपधजातिवाचकादपि ङीष् स्यात्।

उदाहरणम्- दाक्षी

रूपलेखनप्रकारः-

दाक्षी- दक्षस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थे 'अत इञ्' इति इञि आदिवृद्धौ भत्वादलोपे दाक्षि इति जाते। दाक्षि इत्यस्मात् ''इतो मनुष्यजातेः'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाम् यस्येति चेतीकारलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे दाक्षी इति रूपं भवति।

औदमेयिः- उदमेयस्य अपत्यं स्त्रीत्यर्थे 'अत इञ्' इति इञि ''तद्धितेष्वचामादेः'' इति आदिवृद्धौ भत्वादलोपे औदमेयि इति जाते औदमेयि इत्यस्मात् ''इतो मनुष्यजातेः'' इति ङीषि अनुबन्धलोपे भत्वादिलोपे स्वादिकार्ये च औदमेयिः इति रूपं सिद्धम्।

प्रत्युदाहरणम् - मनुष्य इति किम्? तित्तिरिः। ननु ''इतोमनुष्यजातेः'' इति सूत्रे जातेः इत्यनेन सह मनुष्य शब्दः न युज्यते चेत् तित्तिरिः इत्यत्र पक्षीविशेष-जातित्वे इकारान्तात् जातिवाचकात् ङीषः प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत्। अतः मनुष्य शब्दस्य योगः वर्तते।

५२१ ऊङुतः ४/१/६६

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कुरु।'कुरुनादिभ्यो ण्यः'(सू. ११९०)। तस्य 'स्त्रियामवन्ति-'(सू. ११९५) इत्यादिना लुक्। अयोपधात् किम्? अध्वर्युः।

अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् (वा. २५०२)। रज्ज्वादिपर्युदासाद् उवर्णान्तेभ्य एव। अलाब्वा। कर्कन्ध्वा। अनयोदीर्घान्तत्वेऽपि 'नोङ्धात्वोः' (सू. ३७२१) इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम्। प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः। रज्ज्वादेस्तु रज्जुः, हनुः।

पदच्छेदः- - ऊङ्, उतः। विधिसूत्रमिदम्।

अनुवृत्तिः- 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति सूत्रात् अयोपधात् इति, 'इतो मनुष्यजातेः' इति सूत्रात् मनुष्यजातेः इति चानुवर्तते। स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य चाधिकारः।

सूत्रार्थः- उदन्तात् मनुष्यजातिवाचकात् अयोपधात् प्रातिपदिकात् स्त्रियाम् ऊङ् स्यात्।

व्याख्या- सूत्रे 'उतः' इति 'मनुष्यजातेः' इत्यस्य विशेषणपदम् 'येन विधिस्त.' इति तदन्तविधिःउदन्तात् प्रातिपदिकात् इति भवति।

रूपलेखनप्रकारः-

कुरूः- कुरोः राज्ञः अपत्यं स्त्रीत्यर्थे ''कुरुनादिभ्योण्यः'' इति ण्यप्रत्यये ''स्त्रियामवन्तिकुरुभ्यश्च'' इति ण्यप्रत्ययस्य लुकि कुरु इत्यस्मात् ''ऊङुतः'' इति ऊङ् प्रत्यये अनुबन्धलोपे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घे सु प्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे च कुरूः इति रूपं भवति।

प्रत्युदाहरणम् - अयोपधात् किम्? अध्वर्युः- ननु 'ऊङुतः' इति सूत्रे अयोपधात् इत्यस्यानुवृत्तिः न स्यात् तदा का हानिः? इति चेदुच्यते प्रकृतसूत्रे अयोपधात् इत्यनुवृत्ति न स्यात्तर्हि अध्वर्युः इत्यत्रापि ऊङ् प्रत्ययस्य प्राप्तिर्भवति तन्न भवेत्।

वा. अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसङ्ख्यानम् (वा. २५०२)

वार्तिकार्थः- रज्ज्वादिभिन्नात् प्राणिभिन्नजातिवाचिनः उदन्तात् प्रातिपदिकात् ऊङ् स्यात्। अरज्ज्वादि इति पर्युदासनञ्त्वात् रज्जुभिन्ने रज्जुसदृशे उवर्णान्तात् ऊङ् भवति एव।

उदाहरणम् - अलाब्वा, कर्कन्ध्वा।

रूपलेखनप्रकारः-

अलाब्वा - अलाबू शब्दात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ''अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम् उपसङ्ख्यानम्'' इति ऊङि प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे अलाबू शब्दात् प्रातिपदिकात् टा विभक्तौ 'इको यणचीति यणि' अलाब्वा इति रूपं भवति। अत्र ऊङ्प्रत्ययस्य फलं ''नोङ्धात्वोः'' इति विभक्तेरुदात्ततायाः निषेधो भवति।

कर्कन्ध्वा - कर्कन्धू शब्दात् 'अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति ऊङि सवर्णदीर्घे टा विभक्तौ ''इको यणचि'' इति सूत्रेण यणि कर्कन्ध्वा इति रूपं सिद्धम्। अस्मिन् प्रयोगेऽपि 'नोङ् धात्वोः' इति विभक्तेरुदात्तताया निषेधः भवति।

प्रत्युदाहरणम् -

प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः - अस्मिन् वार्तिके ''अप्राणिजातेः'' इति निषेधात् प्राणिजातिवाचकात् कृकवाकुः इत्यत्र उदन्तात् ऊङ्प्रत्ययः न भवति।

रज्ज्वादेस्तु - रज्जुः - हनुः - अत्र वार्तिके ''अरज्ज्वादीनाम्'' इत्युक्ते रज्जु हनु इत्यादि उकारान्तात् ऊङ् प्रत्ययस्य निषेधो भवति। तेन स्त्रीत्वेऽपि रज्जुः, हनुः इत्येव रूपं भवति।

५२२ बाह्वन्तात् सञ्ज्ञायाम् ४/१/६७

स्त्रियामूङ् स्यात्। भद्रबाहूः। सञ्ज्ञायां किम्? वृत्तबाहुः।

सूत्रप्रकारः- विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः- बाह्वन्तात्, संज्ञायाम्।

अनुवृत्तिः- 'ऊङुतः' इति सूत्रात् ऊङ् इत्यनुवर्तते। स्त्रियाम् प्रातिपदिकात् इत्यस्य चाधिकारः।

सूत्रार्थः- बाहुशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् संज्ञायाम् स्त्रीत्वे च द्योत्ये ऊङ् स्यात्।

व्याख्या- बाहुः अन्तः यस्य, तस्मात्-बाह्वन्तात् संज्ञायां गम्यमाने अर्थे ऊङ् भवति।

रूपलेखनप्रकारः-

भद्रबाहूः- भद्रबाहु शब्दात् प्रातिपदिकात् संज्ञावाचकात् स्त्रियां बाह्वन्तात् संज्ञायाम् इति ऊङि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे भद्रबाहू इत्यस्मात् सुप्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे च भद्रबाहूः इति रूपं सिद्धम्।

प्रत्युदाहरणम्-

संज्ञायां किम्? वृत्तबाहुः।

ननु सूत्रे 'संज्ञायाम्' इति पदं न स्यात् तदा वृत्तौ बाहू यस्याः इत्यर्थे वृत्तबाहु इत्यस्मादपि ऊङ्प्रत्ययस्य प्राप्तिर्भवति तत्र भवेत्।

५२३ पङ्गोश्च ४/१/६८

पङ्गूः।

'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' (वा. ५०३९)। चादूङ्। पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। श्वश्रूः।

सूत्रप्रकारः- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः- पङ्गोः, च।

अनुवृत्तिः– 'ऊङुतः' इति सूत्रात् ऊङ् इत्यनुवर्तते। अनुपसर्जनात्, स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य चाधिकारः।
सूत्रार्थः– पङ्गुशब्दत् स्त्रीत्वे ऊङ् स्यात्।
व्याख्या – पङ्गु इति शब्दे जातित्वाभावात् 'ऊङुतः' इति ऊङः अप्राप्तौ 'पङ्गोश्च' इति पृथक् सूत्रम्।
उदाहरणम्–
पङ्गूः– पङ्गु शब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां "पङ्गोश्च" इति ऊङि प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे प्रातिपदिकत्वात् सुप्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते पङ्गूः इति रूपं सिद्धम्।
वा. श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च
वार्तिकार्थः– श्वशुरशब्दात् स्त्रीत्वेऽर्थे ऊङ् स्यात् उकाराकारयोर्लोपश्च।
रूपलेखनप्रकारः–
श्वश्रूः– श्वशुरस्य स्त्रीत्यर्थे "श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च" इति वार्तिकेन ऊङि उकाराकारयोर्लोपे श्वश्रू इत्यस्मात् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति परिभाषया सु प्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे च श्वश्रूः इति रूपं सिद्धम्।

५२४ ऊरूत्तरपदादौपम्ये ४/१/६९

उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्। करभोरूः।

सूत्रप्रकारः – विधिसूत्रमिदम्।
पदच्छेदः – उरूत्तरपदात्, औपम्ये।
अनुवृत्तिः – "ऊङुतः" इति सूत्रात् ऊङ् अनुवर्तते।
सूत्रार्थः – औपम्ये पूर्वपदे ऊरूत्तरपदात् प्रातिपदिकात् स्त्रियाम् ऊङ् स्यात्।
व्याख्या – ऊरुः उत्तरपदं यस्य, तस्मात् (बहुव्रीहौ समासे) ऊरूत्तरपदात् इति पदं प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणपदम् उत्तरपद श्रुत्या पूर्वपदस्य आक्षेपः भवति। अतः उत्तरपदात् इत्यस्य औपम्ये इति पदेन सहान्वयो भवति। उपमीयते अनया इति उपमा, 'उपमा एव' इत्यर्थे ष्यञि सप्तम्येकवचने औपम्ये इति भवति। स्त्रियाम् इत्यस्याधिकारः।
रूपलेखनप्रकारः–
करभोरूः – करभौ इव ऊरू यस्याः इति विग्रहे उपमानवाचि बहुव्रीहौ प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि गुणेकृते करभोरु इत्यस्मात् स्त्रीत्वे द्योत्ये "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इति ऊङि प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सवर्णदीर्घे च करभोरू इति जाते पूर्वान्तवत्वात् "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" इति परिभाषया प्रातिपदिकत्वात् सु प्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे च करभोरूः इति रूपं सिद्धम्।
विशेषः– 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः।

५२५ संहितशफलक्षणवामादेश्च ४/१/७०

अनौपम्यार्थं सूत्रम्। संहितोरूः। सैव शफोरूः, शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात्। लक्षणशब्दादर्शआद्यच् लक्षणोरूः। वामोरूः।

'सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा. २५०३)। हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः। सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सहोरूः। यद्वा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः।

सूत्रप्रकारः– विधिसूत्रम्।
पदच्छेदः– संहितशफलक्षणवामादेः, च।
अनुवृत्तिः– "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इति सूत्रात् ऊरूत्तरपदात्, 'ऊङुतः' इति सूत्रात् ऊङ् चानुवर्तते। स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य चाधिकारः।
सूत्रार्थः– संहितशफलक्षणवामादेः पूर्वपदात् ऊरूत्तरपदात् प्रातिपदिकात् स्त्रियाम् ऊङ् भवति।

रूपलेखनप्रकारः-

संहितोरूः- संहितौ ऊरू यस्याः इति विग्रहे समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि संहितोरू इत्यस्मात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''संहितशफलक्षणवामादेश्च'' इति ऊङि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे च संहितोरूः इति रूपं सिद्धम्।

शफोरूः- शफौ ऊरू यस्याः इति विग्रहे समासे शफोरु इत्यस्मात् ''संहितशफलक्षणवामादेश्च'' इति ऊङि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च शफोरूः इति रूपं सिद्धम्।

वामोरूः- वामौ ऊरू यस्याः इति बहुव्रीहौ समासे वामोरू इत्यस्मात् स्त्रीत्वे ''संहित शफलक्षणवामादेश्च'' इति ऊङि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च वामोरूः इति रूपं भवति।

वा. सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् (वा. २५०३)

वार्तिकार्थः- सहितसहाभ्यां शब्दाभ्यां परस्य ऊरूशब्दात् ऊङ् स्यात् स्त्रीत्वे।

रूपलेखनप्रकारः-

सहितोरूः- सहितौ = हितयुक्तौ ऊरू यस्याः इति बहुव्रीहौ समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि सहितोरु इत्यस्मात् ''सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्'' इति वार्तिकेन ऊङि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे च सहितोरूः इति रूपं सिद्धम्।

सहोरूः- सहौ-सहनशीलौ ऊरू यस्याः इति बहुव्रीहौ सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् इति ऊङि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे च सहोरुः इति रूपं सिद्धम्।

५२६ सञ्ज्ञायाम् ४/१/७२

कद्रुकमण्डल्वोः सञ्ज्ञायां स्त्रियामूङ स्यात्।

कद्रूः। कमण्डलूः। सञ्ज्ञायाम् किम्? कद्रुः। कमण्डलुः। अच्छन्दोऽर्थं वचनम्।

सूत्रप्रकारः- विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः- संज्ञायाम्।

अनुवृत्तिः- ''ऊङुतः'' इति सूत्रात् ऊङनुवर्तते। ''कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि'' इति सूत्रात् कद्रुकमण्डल्वोः इत्यनुवर्तते। प्रातिपदिकात्, अनुपसर्जनात्, स्त्रियाम् इत्यस्य चाधिकारः।

सूत्रार्थः- कद्रुकमण्डलुभ्यां प्रातिपदिकाभ्यामनुपसर्जनाभ्यां स्त्रियाम् ऊङ् प्रत्ययः स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः-

कद्रूः- कद्रु शब्दात् (विनतापुत्र्यां) ''संज्ञायाम्'' इति सूत्रेण स्त्रीत्वे ऊङि प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये सस्य रुत्वविसर्गौ कद्रूः इति रूपं सिद्धम्।

कमण्डलूः- कमण्डलु शब्दात् स्त्रीत्वे (मृगविशेषसंज्ञायाम्) - ''संज्ञायाम्'' इति सूत्रेण ऊङ् प्रत्यये सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये सस्य रुत्वविसर्गौ कमण्डलूः इति रूपं भवति।

प्रत्युदाहरणम् - संज्ञायाम् किम्? कद्रुः, कमण्डलुः।

अस्मिन् सूत्रे संज्ञायामिति पदाभावे अनामकरणे कद्रुः, कमण्डलुः इत्यत्रापि ऊङः प्राप्तिर्भवति। तद्वारणार्थमिदं पदम्।

विशेषः- अच्छन्दसोऽर्थं वचनम्- लौकिकप्रयोगे ऊङ्विधानार्थमिदं सूत्रम्।

५२७ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ४/१/७३

शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात्।

शार्ङ्गरवी। बैदी। 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव।

'नृनरयोर्वृद्धिश्च' (ग. ५४) इति गणसूत्रम्। नारी।

सूत्रप्रकारः- विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः- शार्ङ्गरवाद्यञः, ङीन्।

अनुवृत्तिः- अनुपसर्जनात्, स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्याधिकारः।''जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्'' इति सूत्रात् 'जातेः' इत्यनुवर्तते। 'अजाद्यतष्टाप्' इति 'अतः' अनुवर्तते।

सूत्रार्थः- शार्ङ्गरवादेः जातिवाचकात् अञोऽकारान्तात् अनुपसर्जनात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीन् स्यात्।

व्याख्या - शार्ङ्गरवादि इति लुप्तपञ्चम्यन्तं पदम्। अञः इति षष्ठ्यन्तम्। अतः इति पदम् अञः इत्यनेनान्वितो भवति। अतः इति जातेः इत्यस्य विशेषणम्, विशेषणात् तदन्तविधिः।

रूपलेखनप्रकारः-

शार्ङ्गरवी- शृङ्गरोः (मुनेः) अपत्यं स्त्रीत्यर्थे अणि आदिवृद्धौ ओर्गुणेऽवादेशे शार्ङ्गरव इत्यस्मात् जातिवाचकात् (गोत्रं च चरणैः सह) ''जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्'' इति प्राप्तंङीषं प्रबाध्य ''शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्'' इति ङीन् प्रत्यये अनुबन्धलोपे भत्वादलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे शार्ङ्गरवी इति रूपं सिद्ध्यति।

पुंयोगे शार्ङ्गरवस्य स्त्रीत्यर्थे ''जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्'' इति सूत्रेण ङीषि इत्येव भवति। अत्र स्वरे भेदो दृश्यते।

बैदी- बिदस्य गोत्रापत्यं स्त्रीत्यर्थे ''अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्'' इति अञि ''तद्धितेष्वचामादेः'' इति आदिवृद्धौ बैद इत्यस्मात् जातिवाचकात् ''जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्'' इति ङीषि प्राप्ते तं प्रबाध्य ''शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्'' इति ङीनि अनुबन्धलोपे भत्वाद् अलोपे स्वादिकार्ये च कृते बैदी इति रूपं सिद्धम्।

विशेषः- ङीनि नस्येत्सञ्ज्ञायाम् ''ञ्नित्यादिर्नित्यम्'' इत्याद्युदात्तः।

नृनरयोर्वृद्धिश्च (गण-५४)

गणसूत्रार्थः- नृनरयोः शब्दयोः ङीन् स्यात् स्त्रीत्वे वृद्धिश्च।

रूपलेखनप्रकारः-

नारी - नृ शब्दात् नरशब्दात् च ''नृनरयोर्वृद्धिश्च'' इति गणसूत्रेण ङीनि ऋकारस्य वृद्धौ आकारे रपरत्वे च कृते नार् ई इति। नर शब्दे ङीनि नकारोत्तरस्य अकारस्य वृद्धौ नार ई इति जाते भत्वादलोपे नार्+ई नारी इति जाते सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे नारी इति रूपं सिद्धम्।

५२८यङश्चाप् ४/१/७४

यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात्।

यङिति ञ्यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम्। आम्बष्ठ्या। कारीषगन्ध्या।

'षाद्यञश्चाब्वाच्यः' (वा. २५०५)। शार्कराक्ष्या। पौतिमाष्या।

सूत्रप्रकारः- विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः- यङः, चाप्।

अनुवृत्तिः- स्त्रियाम्, अनुपसर्जनात्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य चाधिकारः।

सूत्रार्थः- यङन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां चाप् स्यात्।

व्याख्या - यङ् इति ञ्यङ् प्रत्ययस्य, ष्यङ्प्रत्ययस्य च सामान्यग्रहणं भवति। ''प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः'' इति नियमात् यङः इति यङन्तात् इत्यर्थो भवति। 'चाप' इत्यस्मिन् पकारः ''हल्ङ्याप्.'' इति सूत्रे आब्ग्रहणार्थः। चकारः 'चितः' इति अन्तोदात्तार्थः।

रूपलेखनप्रकारः-

आम्बष्ठ्या – 'अम्बष्ठस्य अपत्यं स्त्री' इत्यर्थे ''वृद्धेत् कोसलाजादाञ्ञ्यङ् गोत्रे'' इति ञ्यङ् प्रत्यये ''तद्धितष्वचामादेः'' इति आदिवृद्धौ भत्वादलोपे आम्बष्ठ्य इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे ''यङश्चाप्'' इति चापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये च आम्बष्ठ्या इति रूपं सिद्ध्यति।

कारीषगन्ध्या – करीषस्येवगन्धो यस्य सः – करीषगन्ध इत्यत्र ''उपमानाच्च'' इति इकारान्तादेशे करीषगन्धि इति जाते करीषगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थे अणि ''अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ्गोत्रे'' इति अणो ष्यङादेशे भत्वादिकारस्यलोपे आदिवृद्धौ कारीषगन्ध्य इत्यस्मात् ''यङश्चाप्'' इति चापि अनुबन्धलोपे ''अकः सवर्णे दीर्घः'' इति सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे कारीषगन्ध्या इति रूपं सिद्धम्।

षाद्यञश्चाब्वाच्यः (वा. २५०५)

वार्तिकार्थः– षकारात् परस्य यङन्तात् चाप् स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः-

शार्कराक्ष्या– शर्कराक्षस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थे ''गर्गादिभ्यो यञ्'' इति यञि तद्धितष्वचामादेः ''इति आदिवृद्धौ'' ''यचि भम्'' इति भत्वादलोपे शार्कराक्ष्य इत्यस्मात् ''यञश्च'' इति प्राप्तं ङीपं प्रबाध्य ''षाद्यञश्चाब्वाच्यः'' इति चाप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे शार्कराक्ष्या इति रूपं सिद्ध्यति।

पौतिमाष्या– पूतिमाषस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थे ''गगादिभ्यो. यञि आदिवृद्धौ भत्वादलोपे पौतिमाष्य इत्यस्मात् ''यञश्च'' इति प्राप्तं ङीपं प्रबाध्य ''षाद् यञश्चाब्वाच्यः'' इति चापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे पौतिमाष्या इति रूपं सिद्धम्।

५२९ आवट्याच्च ४/१/७५

अस्माच्चाप् स्यात्। 'यञश्च' (सू. ४७१) इति ङीपोऽपवादः।
अवटशब्दो गर्गादिः, आवट्या।

सूत्रप्रकारः– विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः– आवट्यात्, च।

अनुवृत्तिः– चकार सामर्थ्यात् ''यङश्चाप्'' इत्यतः चाबनुवर्तते।

सूत्रार्थः– आवट्य शब्दात् स्त्रीत्वे चाप् स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः-

आवट्या – अवटस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थे ''गर्गादिभ्यो यञ्'' इति यञि ''तद्धितेष्वचामादेः'' इति आदिवृद्धौ भत्वादलोपे आवट्य इत्यस्मात् ''यञश्च'' इति प्राप्तं ङीपं प्रबाध्य ''आवट्याच्च'' इति चापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्याादिलोपे आवट्या इति रूपं सिद्धयति।

५३० तद्धिताः ४/१/७६

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽम्।

सूत्रप्रकारः– अधिकारसूत्रमिदम्।

सूत्रार्थः– पञ्चमाध्यायपर्यन्तमस्य सूत्रस्याधिकारः। ''तद्धिताः'' इति सूत्रतः पञ्चमाध्यायपर्यन्तविधीयमानाः प्रत्ययाः तद्धितसञ्ज्ञका स्युः।

५३१ यूनस्तिः ४/१/७७

युवन्शब्दात् ति-प्रत्ययः स्यात्, स च तद्धितः।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः। युवतिः।

अनुपसर्जनादित्येव बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा।
युवतीति तु यौतेः शत्रन्तान्ङीपि बोध्यम्।

सूत्रप्रकारः- विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः- यूनः, तिः।

अनुवृत्तिः- तद्धिताः इत्यस्याधिकारः, अनुपसर्जनात्, स्त्रियाम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य चाप्यधिकारः।

सूत्रार्थः- अनुपसर्जनात् युवन् शब्दात् स्त्रियां ति प्रत्ययः स्यात् स च तद्धितः।

व्याख्या - युवन् शब्दस्य पञ्चम्येकवचने यूनः इति। तद्धिताः इत्यधिकारः एकवचने विपरिणमते। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इत्यस्यापवादरूपम्। तद्धिताधिकारः उत्तरसूत्रार्थः वर्तते।

रूपलेखनप्रकारः-

युवतिः- युवन् शब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां ''यूनस्तिः'' इति सूत्रेण तद्धितसंज्ञक 'ति' प्रत्यये युवन्+ति इति जाते 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति युवन् इत्यस्य पदसंज्ञायां ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नकारस्यलोपे युवति इत्यस्य कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम् सुप्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे च युवतिः इति रूपं सिद्ध्यति।

अनुपसर्जनादित्येव - अनुपसर्जनात् इत्यधिकारत्वात् अनुपसर्जन युवन् शब्दादेव ति प्रत्ययो भवति।

बहुयुवा - बहवो युवानो यस्यां नगर्यामित्यर्थे बहुव्रीहौ बहुयुवन् शब्दात् ''ऋन्नेभ्योङीप्'' इति प्राप्तस्य ङीपः ''अनोबहुव्रीहेः'' इति निषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति डापि प्रत्यये डित्वात् टिलोपे सुप्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे बहुयुवा इति रूपं सिद्धम्।

युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् -

युवति - यु मिश्रणे धातोः ''वर्तमाने लट्'' इति लटि लटः स्थाने शतृप्रत्यये सार्वधातुकत्वात् शपि 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि यु अत् इति जाते ''अचिश्नुधातुभ्रुवाम्.'' इति उवङि अनु.लोपे युवत् इत्यस्य कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्त्रीत्वविवक्षायां च ''उगितश्च'' इति ङीपि स्वादिकार्ये च युवती इति रूपं सिद्धम्।

अथवा यु धातोः औणदिके कतु प्रत्यये कित्वात् क्ङिति च इति गुणाभावे 'अचि श्नुधातु.' इति उवङि 'उगितश्च' इति ङीपि स्वादिकार्ये च युवती इति भवति।

।। इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणं समाप्तम्।।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे प्रश्नाः

(क) वस्तुनिष्ठप्रश्नाः -

(१) 'भवती' इत्यत्र ङीप् प्रत्ययः केन सूत्रेण भवति?
(क) वयसि प्रथमे (ख) उगितश्च
(ग) ऋन्नेभ्योङीप् (घ) टिड्ढाणञ्.

(२) द्विपदा ऋक् इत्यत्र प्रत्ययः वर्तते -
(क) चाप् (ख) डाप् (ग) टाप् (घ) ङीप्

(३) जानपद शब्दात् वृत्त्यर्थे प्रत्ययो भवति -
(क) ङीप् (ख) ङीष् (ग) ङीन् (घ) टाप्

(४) सारङ्गी इत्यत्र कः प्रत्ययः वर्तते?
(क) ङीन् (ख) टाप् (ग) ङीष् (घ) ङीप्

(ख) अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः -

(१) सूर्यस्य स्त्री देवता इति विग्रहे स्त्रीप्रत्यये किं रूपं भवति?

(२) आचार्यस्य स्त्री इति विग्रहे स्त्रीप्रत्यये किं रूपं भवति?

(३) सुज्ञानेत्यत्र ङीष् प्रत्ययो कथं न भवति?

(४) वामोरुः इत्यत्र कः प्रत्ययः भवति?

(५) शार्कराक्ष्या इत्यत्र कः प्रत्ययः भवति?

(ग) लघूत्तरात्मक प्रश्नाः -

(१) किं स्त्रीत्वम्? तच्च व्याख्यायत।

(२) 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' इति सूत्रं व्याख्यायत।

(३) 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति सूत्रं व्याख्यायत।

(४) 'वयसि प्रथमे' इति सूत्रं व्याख्यायत।

(५) स्वाङ्गं कतिविधम्? व्याख्यायत।

(६) 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रं व्याख्यायत।

(७) 'अजाद्यतष्टाप्' इति सूत्रं व्याख्यायत।

(८) पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रं व्याख्यायत।

(घ) निबन्धात्मकप्रश्नाः -

(१) निम्नलिखितप्रयोगाः साधनीयाः।
अजा, सम्फला, कुमारी, कौरव्यायणी, तटी, गार्गी, अरण्यानी, चन्द्रमुखी, दित्यौही, मत्सी, सहोरुः, आम्बष्ठ्या, मृद्वी, नारी, कुण्डेघ्नी।

(ङ) पंक्ति-विवेचनम् -

(१) अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह-पञ्चाजी।

(२) मामकग्रहणं नियमार्थम्, अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः। तेन लोकेऽसंज्ञायां च मासिका।

(३) 'मातरि षिच्च' इति षित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामही शब्दपाठात् अनित्यः षितां ङीष्। द्रष्ट्रा।